

7173843

ПЕРВОНІШЛЯХИ

1931

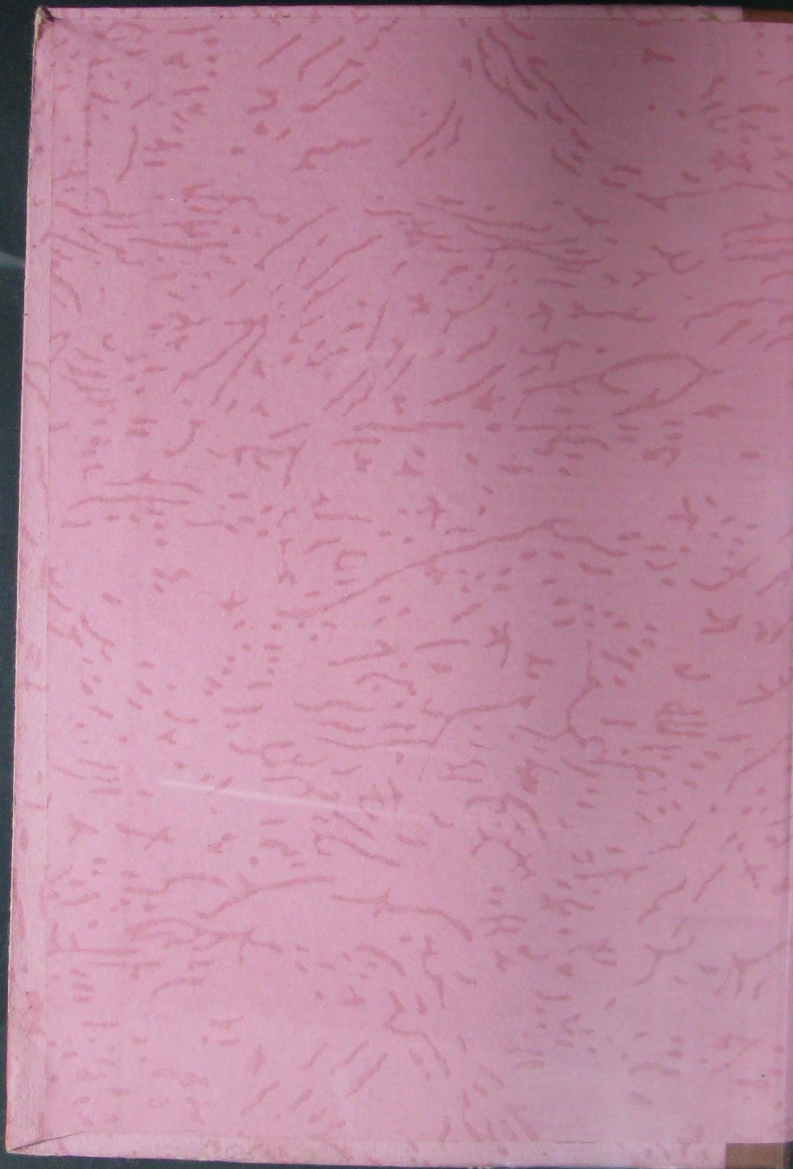
Поезія: П. Тичина, М. Жук, С. Пилипенко, В. Ковалевський, Вік. Вер, А. Калиновський

Проза: Петро Панч — *Мамо, вмирайте*. І. Кулик — *Чотирнадцята люлька*. О. Слісаренко — *Горбате життя*. Г. Коцюба — *Дорогою змагань*. В. Кузьмич — *Турбіни*. О. Мар'ямов — *Право на літературу (монтаж)*

Статті: В. Коряк — *До проблеми стилю*. П. Костенко — *Роман Ю. Смолича „По той бік серця“*. В. Державін — *Французька художня література за 1930 р.* Н. Мірза-Авак'янець — *Українська селянка в рев. боротьбі 1905 р.* М. Горбань — *Відгуки різновщини в Харкові*.

№ 1-2

ДВОУ — „ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО”







ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ, КРИТИЧНИЙ
І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ
ФЕДЕРАЦІЇ ОБ'ЄДНАНЬ РАДЯНСЬКИХ
ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ (ФОРПУ)

№ 1 — 2
(90 — 91)



ПЧЕНЬ

1931

ЛЮТИЙ

Бібліографічний збірник цього
видаву вийшов в Листопаді
Укр. Друку, "Мартинівську ре-
спубліку" та інших видаткових
Української Князької Палати



ЗМІСТ

	Стор.
П. Тичина. Чернігів. Поезії	5
Петро Панч. Мамо, вмирайте! Новеля	12
І. Кулик. Чотирнадцята люлька. Оповідання	18
Михайло Жук. 905. Поезія	27
О. Слісаренко. Горбате життя. Оповідання	30
С. Пилипенко. Свині на дубі. Байка	40
Г. Коцюба. Дорогою змагань. Оповідання	41
В. Ковалевський і Віктор Вер. Прорив за горло. Поезії	62
В. Кузьмич. Турбіни. Роман	64
А. Калиновський. Антиелегія. Поезія	76
О. Мар'ямов. Право на літературу. Монтаж	77
В. Коряк. До проблеми стилю	92
П. Костенко. Роман Ю. Смолича. „По той бік серця“	110
В. Державін. Французька художня література за 1930 рік	123
Н. Мірза-Аван'яц. Українська селянка в рев. боротьбі 1905 р.	140
М. Горбань. Відгуки Радіовщини в Харкові	153
Мих. Пільов. Хроніка	155
Бібліографія	171



М. ТИЧИНА

ЧЕРНІГІВ

цикл

Василеві Еллану

Мій друг робітник водить мене по місту й хвалиться

Доганяємо їх доганяєм
як коня що вітрами переня
ти й бачиш сам Ростем щодня
ростем ми туго так як жолудь
а всеж дерзотний сміх
Та хіба ж не завше молодь
молодіша од усіх

Де хтилась вербичка у полі
там тепер паротягове депо
проходять рейки через по
детять історію історять
Учора ще ж „раби“
сьогодні глянь як твердо творять
філософію доби

Через річку ліниву і сйїну
що мутна ж та розслаблена уся
нова вже думка явилася
Мережно - пружна стекла й стисла
думка напориста
перекинулась повисла
в формі дужного моста

Прокладаємо різем ламаємо
ні жалю ані жалощів нема
бо цеж сплянованість сама
Ану ж оклепуйте оклиням
щоб сила життя
влила прийдешнім поколінням
вина

Забудовуєм високо й гордо
аж глухим догукнулася луна
Нехай ще вище йде вона
Знанням Загостренням Сталінням

щоб сила життя
влила прийдешнім поколінням
вина

Ще ж лежать під землею багатства
ще ж енергія річки охляня
Черпнім достанемо аж до дна
Ану ж оклепуйте оклиням
щоб сила життя
влила прийдешнім поколінням
вина вина

КУПУЄМО ГАЗЕТУ

В Берліні й Ессені
у Рурі й Вестфалі
стривожені піднесені
до найвищої фалі

Робітничі райони
за поліцейських часів
дали

чотири мільйони
шістсот тисяч голосів

Ось вона
клясова чвартія
непримиренна «єресня»
німецька компартія
14 - го вересня

Тремтять соціаль - цергібелі
глина ж ви проти робітників
глина

Бійтесь як своєї загибелі
металістів Берліна

Кричіть що найвище це нація
ах

може поможеться ах
Капіталістична стабілізація
вже хруснула на зубах

В Берліні й Ессені
у Рурі й Вестфалі
стривожені піднесені
до найвищої фалі

ЗУСТРІЧАЄМО КОМСОМОЛЬЦІВ ОБУРЕНИХ УКРАЙ І ЗНОВУ ШКІДНИЦТВО ВИКРИТО

Прихитренес фігове
ще йде на нас як вой
Яремне рабське ігове
і на тобі Чернігове
і на тобі ой - ой

Воно ще скрізь Негадано
проходить як «своє»
То проспано то вкрадено
то ладаном проладано
й нема його і є

Окрием кріпко планами
рости ушир увись
злети аероплянами
Заливчими Елланами
в майбутнє колосись

Ми слави́мо ми хвали́мо
ми дійде́м до мети
Чи об́лавом чи зва́лами
а Захі́д все ж обва́лимо
щоб да́лі зно́в іти

Незбо́рено залі́зяно
пройти́ без ка́яття
не спа́ть голубоси́зяно
науко́ю прони́зано
щоб все́ було́ житт́я

Ми слави́мо ми хвали́мо
ми дійде́м до мети
Чи об́лавом чи зва́лами
а Захі́д все́ж обва́лимо
щоб да́лі зно́в іти

А ЧИ НЕ ЄСТЬ ЦЕ САМІ НАХВАЛКИ
АБО Ж ЗАПАМОРОЧЕННЯ ВІД УСПІХІВ

О ні ми́ ясно ка́жемо
з заво́дом шко́лу зв'я́жемо
у всі́ знання́ узуе́мось
вріза́ємось шлю́зуе́мось
політе́хнізуе́мось

Штурму́ем панські́ устро́ї
у нас до́ба інду́стрії
в нас темп і́ тлум понто́нові
труди́ і дні́ двото́нові
залі́зобетсо́нові

Нехай́ Євро́па кумка́є
а в нас одна́ лиш́ думка́ є
одна́ одна́ турба́ція
тради́цій підрі́зація
колекти́візація

Не ба́тькова не не́ніна
до́чка і ма́с і Ле́ніна
ця́ мисль усі́м зві́домлена
незла́млена незло́млена
переу́свідомлена

Гей́ бі́дняки - безхлі́бники
і ви́ одноосі́бники
за хе́мію за звільне́ння
еле́ктрику допи́льнення
фондоу́спільнення

Нехай́ ми ізо́льовані
хай́ дні́ в нас мозо́льовані
бу́ди ми єсть і́ будемо́
весь́ сві́т ми пере́будимо
пере́ - пере́будимо

„ПІСЛЯ ЦЬОГО ЗРОЗУМІЛО" РОБІТНИК КАЖЕ „ЧОГО УКР-ВАРШАВСЬКОМУ
СМІТТЮ ТАК ЗАРАЗ ВЕСЕЛО"

Пани мої ріднесенькі собаки сучині
танцюйте не танцюйте до танц - терору зучені
не витанцюється

Обернися порося на карася

Чоботу чоботу чоботу пілсудчини
поклонітєся

Такі ви кроткі пани мої оєвропеєні
до шляхти польської задком наліплені наклеєні
ну просто ж не намилиуватися

Обернися порося на карася

Чоботу чоботу чоботу пся - крєвини
поклонітєся

Не спитьсє щось панам тим більше генералові
Бєзробіття Повстання Підпал на підпалові
тільки вітре подми

Світ настав піп не свистав

а заборгованість закордонному капіталові
а й з податками

Хваливсь колись хвалько а зараз знов хизується
що Україну й Білорусь по праву польщизується
в ім'я орла тюрми чи ви чуєте в ім'я хреста

Світ настав піп не свистав

Фантазується вельможеству ох і фантазується
від убожества

Хлібний ринок усео Експорту як наплакано
Трясе ж тебє всю Грєбяно зарізякано
Це не Польща а трясця сама

«Гопки рижє» а в рижєї й духу нема

Не одним її фашизмом пожмакано
кільканадцятьома

Тай що ждять од буржуазії крім покорщини
від буржуазії що з розпадом Австро - Угорщини
ще бач надієтьсєя

Будуть пани дутьсєя поки полопаютьсєя

А кордони чоботом поморщені
коли й не зникнуть до кінця
перемінятьсєя

ДУЛИСЬ ПАНИ Й 25 ЛІТ ТОМУ
РОБІТНИК ЗГАДУЄ 1905 РІК НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

- Що за шум із Катлавана
чи тнуть пана дрипапана
чи то черні хвальба
Чому хвальба чому ще й черні
- То ж Конотопські майстерні
залізничні майстерні
між болот між сел між ям
розбурхалися полум'ям
- Бурхали та все ще мало
ой шуміло ж шумувало
як те п'яне вино
Чому вино чому ще й п'яне
- То ж із Вихвостова селяне
Вихвостова селяне
б'ють поміщика у скон
не беззаконство а закон
- Били їх та все ще мало
Робітництву б сили стало
так не вдало село
Чому село чому не вдало
- Бо дрібновласництво не звалило
власництво не звалило
бач «здобришав» пан і піп
і маніфестом цар прилип
- Хай би краще не добришав
Хай би потім менше вішав
бо на черзі ж ізнов
Чому ізнов чому на черзі
- Це ж не бюргерство в Нюрнберзі
цехівство в Нюрнберзі
Не Ліонський бунто - човг
і не Хмельницький - Пугачов
- Човгала й рука «владичня»
клюнула Дев'ятим Січня
гульк аж рибка й бере
Чому бере чому ще й рибка
- Глянь Тюрёмная повна глибка
рёмна набита глибка
«щож попавсь годуй шур'я
це вам вся й аграрія»
- Рух притух Село вже снуло
Враз Потьомкіним струнуло
аж на много ясніш
Чому ясніш чому на много
- Бо вже ж вісниками нового
вісниками нового
й Ради і Кр. нштадт і Шміт
і профспілки як динаміт
- Корюківські заводи
Кролевець Підли-
пне Попівка Ба-
турині Загребелля
- „Fata morgana“
Коцюбинського
- Хоч ми його
Фінансовим
Маніфестом
- Ліонське перше
розуміється повстанн-
я не друге
- Їхня іронія
звичайно
- А все це зробила ідея
збройного
повстання

ТУТ САМЕ ДЕМОНСТРАЦІЯ ПРОХОДИТЬ
ГЕТЬ ШКІДНИКІВ СМЕРТЬ ІНТЕРВЕНЦІЇ

ЛЕНІН

Одно тільки слово
а ми вже як буря

Готово
Напружим в один бік направим в другий
і крешем і кришимо і крушимо як стій

ЛЕНІН

Всього лиш п'ять літер
а скільки енергій

Так рвіть ж
Царям не допоможуть ні брехні ні жест
Шумуй вишумовуй залізний протест

І от він вмер І кажуть різно
то се то те Непманюче
Клянємся клятвою залізною
що ворог жоден не втече

І от він вмер І кажуть з сміхом
«тепер державам спокійніш
дижнем хоч раз колишнім дихом
грошнем свободоньку за гріш»

Нехай же знають «патріоти»
нехай повідомлять «міщан»
не заспокоїмось ми доти
аж поки з поля весь бур'ян

не вирвемо А вирвем грізно
Багнетом Критики мечем
Клянємся клятвою залізною
що ворог жоден не втече

СТАРА УКРАЇНА ЗМІНИТИСЬ МУСИТЬ

Перекочуючи насичуючись
кількісно якісно перехлюпуючись
проймаючи взаємно протилежності
запереченням старого вибухаючи
прямуєм за законом діалектики
до незміреного майбутнього

Отже перепони всі досліджено
отже глибини всі розгадано
отже з'ясовано всі недомудрення
Розженімось цюкнім по історії
може одкришиться нам виломок
од незвичайного майбутнього

Як часто з дрібного незадоволені
ми зневіряємося хидимося падаєм
ми спотикаємося глухнемо
і нам уже не чути як поршнями
ходить двігот по всесвіту
від непосидючого майбутнього

Загоряйсь падай заокрилюйся
включайсь та не млявістю байдужого
не божевіллям і не одчаєм сп'янілого
а пристрасною силою свідомості
щоб ми були чіткіші й неспокійніші
від неспокійного майбутнього

Виділяй не повторюйся ув'язуйся
Одплили а вже далеко від берега
Над глибинами суховійно негодяно
Корабель здригається поршнями
Ходить двігот такий же по всесвіту
від нестаріючого майбутнього

Перекочуючи насичуючись
кількісно якісно перехлюпуючись
проймаючи взаємно протилежності
запереченням старого вибухаючи
прямуєм за законом діалектики
до незміреного майбутнього

ПЕТРО ПАНЧ

МАМО, ВМИРАЙТЕ!

Павлові Тичині

Кудлатий пес, з реп'яхами в хвості, кинувся до воріт і хрипок загавкав. Гнат Голод, такий же кудлатий, як і пес його, визирнув із-за повітки, де він копав на грядку, і запитав:

— А хто там?

Над похилим від вулиці тином показалася знайома голова.

— На збори не йдеш, Гнате?

— На збори, на які збори?

Збори могли бути колективу і могли бути комнезаму. Колектив тепер до нього ніякого відношення не має, бо він уже вийшов звідти, а до комнезаму, після того, як жінка зробила з нього посмішище, він ще не наважувався показувати очей. Деяка частка провини, правду кажучи, була в цьому і його самого. Він здався на сльози Марії, своєї дружини, а вона потім ходила й плескала: «Отак і ви своїм зробіть, і йому не буде соромно, і вам буде спокій». Цього не міг їй подарувати Гнат Голод і досі, хоч минуло вже три місяці, як були перші збори з приводу колективізації.

В сільраді тоді грала духова оркестра, куркулі позабивалися в самі кутки, за столом сидів агроном із округи. Був якийсь святковий настрій. Гнат Голод, як і інші, поставив агрономові низку запитань, приміром, як бути з дітьми — у нього їх семеро і всі тягнуться до миски, а землі він має хоч і в шости клаптях, але тільки три десятини? Хотів ще запитати, як бути з старими, бо в нього матері вже дев'яносто п'ятий рік. В'яже вона руки, бо старе, що мале тільки лежить на лаві, а їсти просить, подати, прийняти тра. Але подумав, що, мабуть, вона вже не до тягне до весни і запитав про худобу. Агроном на все дав посутню відповідь. Гнат Голод поворочив ще на гудзиках своєї свити.

— Коли чіт — буде добре, коли не чіт — буде зле.

Порухав усі гудзики — чіт! Ще раз пригадав свої одвічні незлагоди, поговорив про себе: «Ну, господи помози» і обризком співця підписав заяву до колективу «Новий побут».

Всю дорогу до дому він думав про те, як найкраще розповісти про це своїй дружині, щоб вона зрозуміла його і разом лагідно поговорили б про майбутнє, бо ж їм розв'яжеться світ: сиди тоді дома, та доглядай уже діти, а з трудовднями він уп'растється й сам, бо ж руки має, що звальять і вола.

З цим він переступив мокрий від снігу поріг своєї хати. На лаві в рядок, мов сороки на жердці, сиділи сусідки. Гнат Голод ураз змислив це збіговисько, але вдаючи байдужого, пожартував:

— Здоровенькі були, колективні жінчини!

Всі запитливо витягли до нього свої носи із теплих хусток.

Вони сиділи в кожущинах і по хаті йшов важкий дух.

Марія боса, висхла на тараню, стояла на мокрій делівці; погано вдаючи жарт, вона спитала:

— А що теж у колектив? Щоб уже до віку я з нею возилася?

На другій лаві під ослизлим вікном у брудному дранті лежала його мати. Це вже була купа сухих кісток, обтягнутих жовтою шкірою, з проваленим ротом і з дзьобом, що дїставав уже підборіддя. Забачивши сина, вона поманила його рукою й зашамотїла:

— Попа б покликати: умирати буду.

Гнат махнув рукою, а відповіла Марїя:

— Чули вже про це сто разів.— Вона намагалася перед сусїдками сїсти свої тонкі губи якнайчемніше, але вони зрадницьки тіпалися.— Не раз чули вже. Ой, світ мені заступлено, сусїдоньки, вірите, десять років отак. І скільки тих свїчок уже переведено, та невже ж ти ще й колектив на мою голову вигадаси?— несподївано обернулася вона до Гната.— Гнат Голод заклїпав з-під низьких брів очима. «Та же кращого хоче, тільки вдуматися треба», але він знав Марїїну вдачу, що може спалахнути враз, як порох, і тоді вже нічого не може привести її до тями, аж доки вона не виплюне на нього весь запас лайки. Він опинився в скрутному стані, проте, гадаючи, що присутність сторонніх людей до деякої міри стане на заваді Марії, і вона хоч вислухає його, Гнат Голод, все ще вдаючи з себе цілком спокійного, відказав:

— Про старуху, правда, не питає. Ну, та тепер все одно: рахують не їдців, а трудодні. А мати, мабуть, не дїждуть уже до «Нового побуту».— Сім годівок з печі і п'ять із теплих хусток витяглися до нього. Гнат підніс до вгнутих над головою слизів свої під брови заткнуті очі й закінчив:— Тепер уже все одно. Тепер уже назад не можна: розписався на «Новий побут».— І скося зирнув на Марію. Вона від його слів ніби прикипіла до долівки. Серед тиші, що враз запанувала в хаті, ясно почулося шамотіння висохлих губ:

— Буду вмирати, дїтки... Смерть моя приходить.

Одна по одній зірвалися сусїдки і шмигнули за поріг. На їх місце від порога покотилася клубками сива пара й поховалася під лавки. Марія, біліша за стїнку, повернула голову на тонкій шиї і, якимсь моторошним голосом запитала:

— Ти це справді?

— Буду вмирати, дїтки...— шамотїла мати.

— Я питаю, справді в колектив?

— А чого ж жартувати,— вже торопко відповів їй Гнат,— риба шукає, де глибше.

Марія стояла непорушно.

На печі почали хлипати дїти.

Марія враз крутнулася на босих ногах і вже на весь голос крикнула:

— А мене ти пожалів, а дїтей — пожалів, що нас усіх під печатку підводиш.

Пожалів, питаю? Так я ж тебе теж пожалюю, я тебе доведу до «Нового побуту». Зїдравши з себе хустку, Марія, вся чорна, як обгорїла головешка, не перестаючи густо: «у - у - у... я вам покажу», завертілася по хаті: «я вам покажу! Мені тепер однаково: я посиротю їх, ти посиротиш».

З лави знову зашамотїла мати:

— Не плачте, мені вже пора.

Дїти зняли вереск і кинулися з печі до матері.

Гнат Голод стояв у кутку і тискав у руках кудлату свою голову, аж враз не крикнув щосили:

— Перестань! Чуєш, перестань!

І перший раз за десять років звів над нею кулак. Марія, виснажена на тараню, лясотно заверещала й вискочила з хати. Гнат Голод дістав з-під лави пару повстіків, кинув їх услїд за босою Марією в сїни і важко опустився на лаву.

Того, що Марія зробила потім він, здається, не подарує їй до самої могили. Думаючи, що вона, як завжди, перебігла до сусїдів і тепер злоститься там, Гнат

Голод трохи заспокоївшись сам і уласкавши діти, присів до розписаного морозом вікна, щоб латати кожуха. Враз на вулиці зчинився галас. Собака напосідливо кидався до воріт, і потім почулося поспіль декілька сполоханих голосів.

— Гнате, Гнате, чи ви дома?

Він вискочив за двері.

— Що таке?

— Таже ваша Марія завіситися хоче. З мотузкою на шії бачили. Бігла вулицею!

Гнат Голод без шапки кинувся на вулицю. З другого кінця, серед натовпу, під руки вели по снігу розхристану Марію, все ще з мотузкою на шії. Вона кричала на всю вулицю:

— Однаково завісюсь. Я йому покажу «Новий побут»!

Позаду себе Гнат почув чийсь голос:

— Бач, моя так і не придумала.

На другий день він вийшов із колективу. І цього не міг їй забути й досі, хоч минуло вже три місяці, як були перші збори про колективізацію.

— А тепер чого він піде?

Сінешні двері обізвалися рипом. На порозі з'явилася розпатлана Маріїна голова.

— Краще йди оцю каргу виволочи з хати, а ви, — звернулася вона вже до сусіди, — не дразнили б собак.

— Значить, не підеш? — ще раз перепитав через пліт сусіда. — А в колективі новини є.

Гнат Голод з серцем уткнув у землю заступа й махнув рукою:

— Часу немає: треба на поле сходити.

Засмаглий, сухий, в драній сорочці Гнат Голод не озиваючися на Маріїн голос, пішов з двору. Заулок, де стояла його маленька би курінь, хатка, виходив у поле до балки. Через закопи біліли інешм розквітлі терни, ніжно тремтіли бірюзові гіллячки верб, а по запахах дружно бралися блакитні проліски, жовтець - пшінка, райдужна медунка, палахатий ряст, блискотний копитняк, і в тінь ховалася свіжа жалюча кропива.

В заулку було затишно й до вуха долітало, як волохаті джмелі і бджілки весело грали над солодкими медами в маленьких квітах на землі й на деревах. Гнат Голод ішов похмурий і байдуже чавив широкими підощвами прикраси весни. Він був заклопотаний видutoю вітром чорною ріллею, та сонцем, що смаженим жовтком плавало над головою в синій млі. Розквітла весна була йому в вічі тільки жирними зеленими латками в левадках, куди ще не встигла продертися весняна снага.

У глибокому вибалку на тому місці, де розтанув останній сніг, соковито зеленіла молода трава. Гнат Голод поринув у неї босими ногами, відчув крізь товсту порепану шкіру присмну прохолоду і, ніби в студеній воді, покупував свої ноги. Від зеленого мурижка він звів з-під навислих брів свої очі по спаду на гребінь. Там на розораній ріллі з рудими латками глею, убого витикалася рунь. Уже третій тиждень, як віс суховій і молода ярина почала горіти під ним.

Гнат Голод поволі видрався на горб. Під ногами пересохла земля оберталась у порох. Вітер рвав баранці з грудочок і чорною метелицею носився по ріллі.

Гнат ще з далеку побачив свій наділ. Він чорнів, як всі наділи, що були по цей бік шляху. Важко переступали по них граки. Далі тяглися вже несходимі лани «Нового побуту». В одному кінці черідка тракторів тягала дискові борони і в тому місці рілля відсвічувала масням оксамитом затканим у зелений пружок. У другому місці дружно кінчали з пропасними, а за ними бриліло вже марево.

Гнат Голод здивувався з заздрости. Він відчув себе сіромахою на віки прикутим до цієї плішивої латки землі, що з неї бим вузькі межі видавали всю вогкість.

Безмежні лани «Нового побуту» з соковитою рунню вбирали в себе очі. Щоб не ярити собі ще більше туги, він переступив сухе бадилля на обніжку, повернувся до шляху спиною і сів на поціпки на своїй латці. Сухе груддя давило на рожевій трубки; безсилі пробити сіру шкаралупу, вони морщились і жовкли, бим його стара мати на лаві. Навернувшись думкою до матері, він поруч побачив і свою висхлу на тараню нерозважну Марію. Почуття гніву заворушилося і підступило до самого горла. Хата з напівмертвою матір'ю, з ябедною Марією, що прикула його до цієї латки і купую брудних дітей видавалася йому тепер за темницю. Він ладен був сидіти в полі хоч через цілий день голодний, аби не наvertатися до двору, куди він має постачити з цієї латки живності на цілий рік. Гнат Голод поставив сторчма пальці і копнув ними землю, але вогкого шару звідти не добув.

— Якби ж можна було полущити, — вирвалося у нього вголос: — то би й зародило. А в колективі, вістимо, вродить.

Він глянув у небо. Над головою стояла сива мла, і крізь неї сліпим більмом дивилося жовте сонце.

— Таке нічим у мене пересіяти, нічим! — просто до сонця викрикнув він і знову опустив кудлату голову до осмаленої землі. Вітер грайливо дмухав йому в сіре обличчя теплими хвилями і по зморшках розводив чорні смужки.

Тихо босими ногами підійшов господар сусідньої латки, мовчки кивнув головою до Гната, опустився поруч і теж копнув сторчма поставленими пальцями землю, але вогкого шару звідти не добув.

— А в колективі вже зазеленіло, — сказав він дивлячися просто в зроблену ямку.

Гнат мовчав.

Замовк і господар сусіднього наділу. Вони мовчки вже машинально копали перед себе ямки, шукаючи вогкого шару.

Збоку, уже в чоботях, хрумкаючи підшвами засмажену шкоринку, підійшов ще один господар, теж сусіднього наділу, мовчки кивнув до них головою, опустився поруч і теж копнув сторчма поставленими пальцями землю, але вогкого шару звідти не добув.

— Кажуть, ніби колектив допомагатиме, коли впорається з своїм.

Гнат мовчав, мовчав босий господар сусіднього наділу. Замовк і господар в чоботях.

Тепер їх сиділо троє; мовчки все глибше й глибше вони копали перед себе землю, і всі тупо дивилися на спід ямок, виритих власними руками. В полі, скільки оком не зглянеш, як дим курилася спалена суховієм рілля й вкривала чорним пилом їх обличчя і драгі сорочки. На голови їм нагнітало гайвороння.

З глибокого вибалку виринула білява голівка Голодової дівчинки Марисі. Він тривожно звів свої очі. Дівча бігло босими ноженятами навропростець по ріллі і полохало перед себе галич. Гнат підвівся. На землі залишилося двоє.

Дівча підбігло, тримаючися за бік.

— Чого ти?

— Тату...

Воно важко дихало й не могло говорити.

— Ну, що там? — Гнат сполохано водив очима по Марисиному видуку, — мати, баба, що трапилося, кажи?

Дівча на все разом кивало головою.

— Я зараз. Це трудно на гору. Бабуся вмерла! Мама казали бігти по вас.

Двоє господарів із сусідніх наділів звели від землі свої очі на Гната. На його обличчі враз лігла темна тінь: воно витягнулося і скам'яділо. І сам Гнат навіть відсахнувся назад, так отби на власні очі побачив смерть і став тому урочистим. Потім у захованих під брови очах засвітились іскорки і опущені долі вуси заворушилися, він якось по-дитячому посміхнувся й переспитав:

— Бабуся? Умерли?

— Під тинем.

— Під тином?

— Під тином. Мама витягли їх з хати на сонце, під тин, коло фіртки, а я бігла за ворота, а вони вже. Мама казали бігти по вас. Уже внесли в хату обмивати. Марися, щоб поспіти за його довгими ногами, мусіла бігти, а на бігу не переставала, мов маленькі дівчочки, дзвеніти в нього під вухом:

— А коли будемо ховати?

— Ховати?

Він наморщив чоло, але посмішка все ще ховалася поміж кудлатих вусів і в кудлатій бороді.

— А чим дочко? І труну треба, і яму треба. Треба, треба. Знову клопіт.

— А в комітеті хіба не дадуть?

— Хіба що в комітеті.

— Тепер просторно буде в хаті.

Гнат Голод переступив поріг. Марія їно тільки побачила його, заголосила. Обида, що через три місяці носив він у своїх грудях, заворушилася ще з більшою силою і він одвернувся до лави. На лаві під вікном, опратана і прибрана в чисту сорочку, лежала сухою грудкою його мати. Розтулений беззубий рот був схожий на ямку, що він копав її на ріллі і не добув вогкого шару. Гнат Голод хотів зі всім серцем сказати про це Марії і скося зирнув на неї. Марія крізь сльози дивилася на нього якимсь незаними добрим очима, що він їх не пригадає коли бачив. Гнат Голод, був нахилився над матір'ю і так застиг. Тоскно на завісах пискала віконниця. Біля печі заклопотано торохтіли кочергами сусідки, а за вікном штовхалася зграйка дітей. Гнат звівся, розправився на всі плечі і вже глянув на Марію, як на широкі рахманні лани за шляхом, вкриті молододо рунню і відчув у собі тихомирний спокій. Обкурене порохом його обличчя стало ясним. Він підійшов до Марії і лагідно сказав:

— Навіщо плакати? Їй давно вже пора. А за шляхом ярина...

Марія стояла лицем до лави, де лежала в білу сорочку прибрана її свекруха. Вона слухала й поволі очі її висихали. Гнат Голод ще раз сказав:

— Таким давно пора, а наше погоріло. За шляхом зеленіє. Ярина.

— Наше погоріло?

Марія стояла обличчям до лави і Гнат помітив, як з останнім словом у неї мигнув сполоханий вогник ув очах, і враз вона сполотніла. Гнат подумав, що знесилена вона може знепритомніти, і схопив її за руку. Вона відштовхнула його й побілілими губами, намагалася щось сказати, може протє, що зрозуміла вже свою нерозважність, але їй ніби забракло мови. Гнат сполсшився й крикнув:

— Дайте води!

Та Маріїне обличчя вже спалахнуло жаром і вона крикнула на всю хату:

— Куди ж то ви встаете?

Гнат озирнувся і волосся заворушилося на голові. Опратана й прибрана в білу сорочку до поховання його мати намагалася звестися на лікоть. Вона опиралася об лаву і щось шамотіла. Біля печі сусідки разом ойкнули, поточилися до дверей і настрашені мигнули попід віконню. Зграйка дітей з двору порснула на вулицю і розкотилася у різні кінці. В розчинені двері зайшов кудлатий пес, став на порозі й пильно подивився на свого господаря. Гнат з обронею вже на груди головою стояв серед хати, як укопаний.

Мати, нарешті, зважилася на лікоть і чутно зашамотіла:

— Сон мені привидівся, ніби купалася я, а вода така гарна, така чиста та тепла, і враз — яма. А Гнатко дома? Давно вже я не купалася. І враз — яма. Мабуть віщує смерть.

— Мамо, — вирвалося з-за сторушся у Гната, — мамо, вмирайте!

Розгледівши Гната, вона знову зашамотіла:

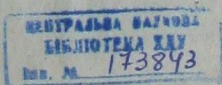
— Ти вже прийшов, синку? Сон мені привидився. Снилось мені, що я тобі, синку, голову змила. Та така гарна та така чиста вода. І враз — яма. Це вже смерть.

Гнат важко опустився на лаву і по його скам'янілому виду скотилися дві сльозини й залишили широкий слід на сірих щокках.

До нього тихо підійшла боса Марія, обережно поклала руку на плечі й сказала:

— Тепер вона помре, — а потім подивилася лагідними очима на його обвітрену, мов рілля, голову й запитала: — А за шляхом зеленіє?.. Вона помре.

Грудень, 1930 р. Харків



І. КУЛИК

ЧОТИРНАДЦЯТА ЛЮЛЬКА

Юркові — синові - піонерів

— Підійди до мене, білолиций мій брате. Я знаю, що ти посол з далекої холодної країни. Ти переїхав через Велику воду*), що межі її я не міг углядіти, навіть, коли був зрячий і гострозорий, такий гострозорий, що жоден буйвол не укритися б від моїх очей. Навіть, коли він був за цілу ніч путі від мого вігваму. Твоя країна така далека, що мої ніздрі не могли б ухопити її паху, а вони ж бездоганно вгадували, звідки чекати ворога, — ворога й друга. Навіть, коли димок його ватри був за дві ночі путі, навіть коли ця ватра ледве тліла.

Я не можу бачити тебе. Я не бачу власної с к в о **) і не знаю, чи вона все ще прекрасна, як ім'я її — Жінка Весняного Ранку — чи, може, вона стара, як я, і шкіра її зморщена, немов шкіра оленя, що висохла на сонці.

Я не можу бачити тебе. Я не бачу вже власної тіні й не знаю, чи маю ще я тінь. Але я можу обмацати твоє обличчя. Це не образа. Ти посол далекої зимної країни, де все скуте кригою — одні тільки серця гарячі, як вогонь, що виходить з рушниць. Так, бо тільки з таких серць могли виходити гарячі слова, пекучі слова, які розтоплювали кригу і через Велику воду лунали до нас. Слова, що від них кипіла Велика вода і палали трави прерій, і багаттям вибухав мій мозок. Ви промовляли серцями. Я бачу пальцями. Може ти великий начальник у своїй країні, але не візьми цього за образу. Я хочу пальцями розглянути твоє обличчя.

Ні, ти не міг бути великим начальником у своїй країні. Ти надто ще молодий. А я старий вождь. І колись мене знали за славетного вождя. Я нащадок великого Понтіяка. Білі написали багатокниг про Понтіяка. Ти ще молодий, але ти міг уже читати ці книжки. Білі змалку знають читати. Отже, я не розкажу тобі про Понтіяка, бо не той вождь, хто нащадок вождя, лише той вождь, хто славетний вождь. Так кажуть круки — моє плем'я.

Я не можу тебе почастувати, як частують посла. Я старий і сліпий. Я вже не можу полювати. Двічі на рік мені білошкірі начальники посилають трохи сала, — це данина за те, що круки — моє плем'я — замирилися з білими. Але я не їм цього сала. Я не можу тебе почастувати тим салом, бо я віддаю його Жінці Весняного Ранку і кажу закопувати в землю. Бо це нечесне сало. Круки не замирилися з англійцями. Вони не заслужили на це сало. Я навіть не дозволяю годувати ним собак, бо й собаки не повинні їсти нечесного сала. Бо я їм своїх собак і скоро з'їм останнього. Жінка Весняного Ранку тримає їх за лапи і ступоє їм щелепи, а я перерізую їм горлянку. Колись, коли круки — моє плем'я — знову воюватимуть з англійцями, я накажу їм піймати живцем найбільшого англійського начальника й тримати його, доки я переріжу йому горлянку. Я сам уже не зможу піймати його. Я старий

*) Так індієць називають море.

**) Жінка дружина.

і сліпий — от уже сорок по дванадцять місяців, як згоріли мої очі, і я не полюю, отже, навіщо мені собаки.

Ти не питаєш, як це сталося. З тебе вихований посол. Але ж я сам тобі скажу; коли людина хоче знати, вона запитує, але коли людина прагне знати — вона прислухається. Ти уважно слухаш і не перериваєш моєї мови. Мабуть ти прагнеш знати. І я розповім тобі.

Я тоді щойно вбив свого першого буйвола й подарував його шкіру дівчині, з якою всю ніч на березі Червоної ріки танцював танок спраги, бо тополі вже рясніли листям. Кращу частину м'яса я поніс до т і п і *) її батька, щоб сказати йому: «Славний Мандрівний Духу! Минулої ночі я танцював танок спраги з твоєю дочкою. Вона бажала мене, і я бажав її. Хай Жінка Весняного Ранку буде мені дружиною. Але, щоб ти переконався, що віддаш дочку досвідченому мисливцеві — ось тобі м'ясо забитого від мене буйвола».

Та в т і п і Мандрівного Духа був мій батько, а юнакові не личить першому промовляти. Отже, я мовчки поклав м'ясо коло Мандрівного Духа й чекав, доки заговорить мій батько.

Проте батько нічого не казав. Він зняв свою сорочку, протяг її через голову й простяг Мандрівному Духові. Той, нічого не відповівши, простяг свою сорочку батькові. Вони про щось домовилися — керівники двох племен. Я був молодий і нерозумний, я гадав, що вони погодили між собою мій шлюб і ледве не заспівав з радощів, та старі залишилися поважні. Мандрівний Дух витяг к а л у м с т а — то була звичайна довга люлька з червоного каменя — і, затягнись кілька разів, передав батькові. Аж тоді, покуривши, батько згадав про мене й доручив мені люльку. Я почервонів з гордості — батько визнавав мене за дорослого й рівню! — й батько відповів на мої думки.

«Хороший постріл, Імасізе, — мовив він; — але віднині ти стрілятимеш не буйволів. Ти стрілятимеш людей ісів, англійців. І хай зброя твоя не хибить, а то твій перший буйвол буде останній».

Бачачи, що я не розумію, Мандрівний Дух пояснив:

«Ці землі є наші землі, наші й наших братів, метисів. Але у Форт-Гері сидять білі з компанії Гудзонової Затоки, й вони кажуть, що то їхня земля. Вони кажуть неправду. Вони продали цю землю — нашу землю — англійцям з узбережжя Великої Води. Сюди йдуть англійські вояки, що називаються салдати, йдуть, щоб прогнати наших братів, метисів і нас з Червоної ріки. Але ці землі є наші землі й ми їх не віддамо. Буде багато крові, — так переказував вождь метисів — Ріель, батько, Великий Ведмідь віднині вождь для всіх Круків. А ти його син і мій зять». Люлька мало не випала з моїх рук, коли я почув ці слова. Тоді Мандрівний

Дух усміхнувся й додав:

«Ти приніс мені м'ясо першого твого буйвола. Юнак дарує відвагу, а старий дарує мудрість. Та хіба можу я додати мудрости синові Великого Ведмеда? Я дарую тобі приятельство — залиши собі цю люльку».

І з того часу ця люлька при мені.

Я не казав про війну на Червоній ріці. Ми розбили англійців, але з - за Великої води їм прислали багато війська. Ти читав про це у книгах білих, і знаєш, що ми втратили ту землю. Ми втекли сюди на Північний Захід — ті з нас, хто лишився живий. Тут не було тоді білих, тільки ми й наші брати метиси.

Перший мисливець завжди голодний. Ми прийшли перші на Північний Захід, до Саскачевани, і довго були голодні, як і брати наші метиси. Ми полювали, а вони зрощували пшеницю та має і постачали нам зброю. П'ятнадцять по дванадцять місяців жили ми там — а й Жінка Весняного Ранку, і наші діти, всі ми разом.

*) Шатро, хата.

Новак Ість, коли звикає. Ми звикли до цих нових прерій і скрута не так уже дошкуляла нам.

І тоді все почалося спочатку. Бо злодій, коли його не забито за першим разом, краде вдруге. Метиси зробили цю дику землю родючою. Ми збагатили її шкірою й м'ясом. Тоді спілка білих грабіжників — Компанія Гудзонової Затоки оголосила й Північний Захід за свою землю й продала її англійським начальникам. Злодій залишився живий і намагався вкрати вдруге.

Я вже не був тоді юнаком. Я забив уже стільки буйволів, що їхніми шкірами можна б укласти багато ночей на шляху. І можна б подорожувати безліч дів шляхами, вкритими шкірами мого племені, бо я був тоді вже за вождя чорноногів.

Вождь міцний, коли його плем'я відважне. П'ять племен потужніші за одне. Мій батько, Великий Ведмідь, скликав у своєму тіпі п'ятеро вождів, але сорочки приросли до тулубів. Тільки тоді доходить згоди, коли кожен певен. Ми всі були не певні й ніхто не знав, що діяти.

Тоді ми закликали Габрієля Дюмонта, бо не було серед метисів кращого мисливця. Габрієль випалив люльку, як велів звичай, люлька обійшла коло і повернулася до нього вдруге, а він мовчав.

«Я тут найстарший вождь», — мовив тоді мій батько, Великий Ведмідь, — але я хочу почути слово того, хто сполучив у своїй крові мудрість мисливців із хитрощами білих».

Але Габрієль заперечливо захитав головою.

«Що можу я знати, крім того, що нас грабують, а ми безсилі запобігти цьому? Ваша рада не перша. Не одну вже ніч ми, метиси, не доспали, катуючи свій мозок, але досі тільки одного домислились. Є одна людина, що може допомогти нам, та вона далеко, по той бік кордону. Це Луї Давид Ріель. Я сказав усе, що знаю, і не гнівайтесь, брати, що я знаю небагато».

«Так закликаємо ж сюди Ріеля!» — загукали всі ми. Та Габрієль Дюмонт залишився сумний. І коли ми замовкли, він пояснив причину свого суму.

«Ми вже кликали Ріеля, та він відмовляється їхати сюди. Він каже, що батьківщина невдячна до нього. Він ледве врятувався від зашморгу минулого разу, він зазнав поразки і більше не вважає себе за вождя. Він воліє залишитися по той бік кордону, в Рочестері, і до кінця днів своїх учить дітей. З них зростуть, — так він казав нашим посланцям, — нові бійці, нові вожді, які звільнять і цю землю, і всі землі під сонцем».

Туга охопила нас усіх, та найстарший із нас, мій батько Великий Ведмідь, не піддався їй. Він сказав:

«Хто хоч раз зазнав краси змагання, того не зломить отрута зради. Ми вилежемо посольство до країни Довгих Ножів*) і Ріель не кине нас у цю годину скрути й туги. Ти будеш на чолі посольства, Імасізе, й Дочка Олена — хай вона поведе до Ріеля кістки свого сина, що його забили англійські землеміри, коли він намагався не дати їм міряти нашу землю. Візьми з собою сиріт, що їхніх батьків закатували англійці, хай подуть з тобою жінки, що залишилися без чоловіків, матері, позбавлені своїх дітей. Ріель білошкірий, Ріель француз, але він найчесніший з білих, і він не зможе залишитися байдужий до нашого лиха».

І ми поїхали до країни Довгих Ножів і розшукали Ріеля. Ми довго благали його, і він не лишився байдужий до нашого лиха. Ми поїхали додому, щоб поширити нашу радість на наших братів, а доки відновився місяць — Ріель був уже з нами.

Він казав нам — червоношкірим — і братам нашим метисам:

«Колис буде світ, де не знатимуть насильства і визиску, і не стогнатимуть убогі селяни, рудокопи і транери - мисливці від знущань лордів, великих земле-

*) Так індієці називають Сполучені Штати Америки.

власників і грошових лантухів, і де всі будуть рівні, незалежно від кольору шкіри. Нумо, брати, — казав він, — творити такий світ у нашому самотньому кутку». І ще він казав: «Я писав до міністрів, високих англійських начальників у великому кам'яному селищі, та вони не зважають на наші злидні. Не треба скаржитися, — казав він, — у кожного з нас є рушниця й усі ми вміємо стріляти. Хай зброя ваша не схибить і хай сини ваші вчаться у вас стріляти і влучати у ворога. Хай жінки ваші припасуть стільки їжі, скільки зможуть, бо боротьба буде довга й уперта».

А коли настав час, як звичай ведить, я подав йому люльку, оцей калумет. Ріель западив її перший, вона обійшла усіх нас і повернулася до Ріеля. Я хотів подарувати йому цю люльку, хоч вона дуже дорога мені, бо нагадувала мені час першого повстання і як я одружився з жінкою Весняного Ранку. Та Ріель не взяв подарунку.

«Не час тепер для подарунків. І що б я міг подарувати тобі взаміну? Я маю тільки це, — він доторкнувся рукою серця, — але це я давно вже подарував своєму народові, гнаному й гнобленому».

Люлька залишилася при мені й стала мені ще дорожча після того, як її торкався вуста Ріеля.

А він казав далі.

«Кожний може забити одного буйвола, та всіх і все змітає тисячоголова буйволова отара. Повстаньмо, брати, бо час борні та помсти настав!».

І ми повстали — всі разом, немов тисячоголова буйволова отара.

Ти знаєш, що далі було. Ти вчений посол і читав книги. Ти повинен знати, що ми обрали раду, де поруч сиділи червоношкірі й метиси, й білі. Що з високих кам'яних т і п і, де молилися раніш білі, Ріель наказав поробити покої лікування та склепи. Що жерців білих ми повиганяли з нашої землі. Мабуть великий дух білих у небесних преріях дуже сердився на це, та Ріель казав не зважати на його гнів, і ми не зважали. Ми не зважали й на гнів найвищого білого начальника за Великою Водою. За найвищого начальника англійців тоді була жінка на ім'я guenee, королева, а друге її ім'я було Вікторія. Вона дуже не полюбляла людей інших кольорів шкіри і її отомститися нам усім за непослух, — усім, і Ріелеві теж, хоч він був білий. Не всі білі однакові. Ти те ж білошкірий, але ти посол Великої Зимної країни, де люди всіх кольорів рівні, і де є найбільший у світі вождь. К о м р а д * Л е н і н, що друге його ім'я І л ь і ч, — він більший і мудріший за всіх вождів, які були на світі, навіть за Ріеля. Через те я почуваю до тебе приязнь і називаю тебе братом, і розкажу тобі далі про моє життя, сповнене темряви й найясніших надій.

Ми перемогли англійців і посіли багато їхніх селищ — Батосі і Док - Лейк, і Фрог - Лейк, і Мейпл - Крік, і багато ще. Але guenee, королева, що друге її ім'я було Вікторія, наслала з - за Великої Води багато війська з важкими рушницями, які стріляли великими розпеченими кусенями заліза. Вони розчавили нас і спалили наші селища й селища братів наших метисів. Ми втекли в болота, заховалися в чагарниках довкола річки Саскачеван, — ті з нас, хто залишився живий. Але ми розгубили свої рушниці й вистреляли порох, і була зима, в болотах не було дичини, а в річках риби й діти наші мерли на наших руках від голоду й хвороб. Раз до нашого сховища забрався Танангейода з племені гуронів. Ми знали, що то зрадник і хотіли забити його, та він сказав:

«Брати, я увірував у білого великого духа і за це жерці дали мені багато ковдер. Ваші діти мерзнуть, а я ж червоношкірий, як і ви. Ось вам ковдри для ваших дітей».

Ми повірили йому і дуже зраділи, та від тих ковдер наші діти почали гинути в страшний плямистий хоробі, що ви її називаєте small pox — віспа. Тоді ми

* Товариш — по - англійському.

казали; навіть звір не їсть дітей другого звіря, бо вигідніше дочекатися, доки вони зростуть і в них буде більше м'яса. Ми загинемо, але може тоді наші діти виживуть.

І ми здалися на милість англійців, усі, на чолі з моїм батьком Великим Ведмедем, бо Ріель був уже тоді в полоні. Англійці дуже раділи й глузували з нас бо помста тільки тоді помста, коли можна ворога взяти на глум. Нас, вождів, відлучили від наших родин і пов'язали нас, і погнали далеко на Захід — аж до селища білих Реджайна. Там нам сказали:

«Ми вас повісимо, але раніш дамо вам веселе видовище. Ми покажемо вам, як ми будемо вшати вашого вождя, безумного Ріеля.»

Тоді я зрозумів. Помста не є помста, коли не можна взяти ворога на глум. І я зрозумів. Білі хочуть забрати наше життя, але раніш вони хочуть позбавити нас надії, примусивши дивитись на те, як вони, за звичаєм білих, натягнуть мотуза на шию нашого вождя Ріеля й тягтимуть, аж доки він сконає. Тоді буде більший глум. Бо разом з Ріелем сконає наша надія — бо нема другого Ріеля на землі! — а найбільший глум для ворога, коли він конає без надії.

І я тоді вирішив. Ні, я зруйную ваше святкування переможців. Ви самі знаєте від мене глуму. Я загину, але з думкою про живого Ріеля, вождя і месника, бо я не бачитиму його мертвого.

Я сказав білим начальникам:

«Скоро ви заб'єте мене, але дайте мені перед сконом випалити люльку».

Вони сміялися й казали:

«Пали, бо це твоя остання люлька, а наш закон наказує виконати останнє бажання засудженого на страту».

І вони роз'язали мені руку — одну лише праву — й посадили мене коло ватри.

Я витяг свою люльку — що саме, — набив її тютюном і встроїв її гострий обточений кам'яний кінець, той що біля чашечки, — в розжевлене вугілля ватри. Так я сидів аж доки гострий кінець люльки був розпечений і почервонів ще більше. Я сидів і дивився на вогонь, знаючи, що бачу його востаннє.

Білий начальник нарешті підійшов до мене й перервав мої міркування:

«Ну, пали скорше, — сердито гукнув він, — чи ти хочеш відтягти час своєї страти? А кажуть же, що вожді червоношкірих собак не бояться смерті. Поспішай, бо вже виводять Ріеля».

Тоді я скопив з ватри люльку і розпеченим кам'яним кінцем її випалив собі обидва ока.

Всі скрикнули від жаху. Мені дуже боліло, та я реготався, бо я обдурив вогорів. Я взяв їх на глум і зруйнував їхнє свято. Я стратив очі і скоро страчу життя, але не стратив надії.

«Ріель живий, — ю-гу! — кричав я, і танцював, і реготався. — Я не бачив і не побачу його смерті — ю-гу! Імасіз обдурив вас!»

Тоді я знепритомнів.

А коли очунав, то вартових уже не було, я міг рухати обидвома руками — їх розв'язали, — а наді мною плакала моя ськво, Жінка Весняного Ранку. Білі звільнили мене. Вони вважали, що сліпий вождь — уже не вождь. Вони помилилися. Самотній лось — лютий лось. Нас червоношкірих, — хто залишився живий, — загнали на ці невеличкі клатки землі, що білі називають резерваціями. Тут нам дозволяють потроху вимирати з голоду і хвороб. Я розгубив своїх синів і синів моїх друзів, юнаків мого племені. Деякі з них пішли до кам'яних селищ білих і там працюють коло великого вогню, де плавлять залізо. Багато їх сконало. Але я живу. Як самотній лось, я живу і лютішаю день у день і чекаю свого дня.

Я довго чекав. Тридцять один по дванадцять місяців минуло, й тоді до нас з-за Великої води залунали слова, що виходили з ваших серць. До нашої резер-

вації їх заніс Ківатін, один з тих, що працювали в кам'яному селищі Вінніпег, біля великого вогню білих, де плавлять залізо. Він казав:

«Далеко, по той бік Великої води, у зимній країні, що раніш називалася Рошшя, а тепер зветься Совіет, сталися дивні речі. В час, коли англійці розбили перше повстання Ріеля, в Рошшя народився новий вождь — великий вождь усіх племен та кольорів шкіри, найбільший у світі, що ім'я йому Ко м р а д Л е н і н, а друге його ім'я — І л ь і ч. Коли Ріель повстав удруге і його вели на страту, тоді брат Комрада Леніна стріляв у найвищого начальника московитів, що називався Т з а р, — але не потрапив. Начальники московитів повісили брата Комрада Леніна, вони накинули на його шию мотуза, аж доки він сконав. Тоді Комрад Ленін сказав: «Віднині я прибираю ще одне імення — Ільч, і присвячую своє життя боротьбі за світ, де не буде гноблень і знущань і де вбогі рудокопи, фермери й трапери - мисливці керуватимуть життям і ніхто не спитає, якого кольору в них шкіра. Хто хоче такого світу, хай вчиться володіти зброєю і напинає на своє житло червоне покривало, бо кров у нас у всіх однакова червона і її має пролитися багато». Так казав Комрад Ленін, віднині Ільч, і звідусіль почала збиратися до нього велика сила вбогих рудокопів і фермерів, і траперів. Його замикали в кам'яні льохи, його завозили в безлюдні прерії й кидали серед снігів; Т з а р нахвалявся вбити його, та сила Ільча все росла. Він збирав її тридцять по дванадцять місяців, і коли назбирав досить, — повстав і переміг, і утворив із зимної Рошшя — нову країну братів і волі, і назвав її Совіет. Але на цьому не спинився Комрад Ленін. Він сказав: «Ми не можемо бути вільні й щасливі, доки хоч десь є раби й гноблені. Хай об'єднуються всі злидарі на землі й усюди утворюють країну братів та волі Совіет».

Так казав Ківатін, і ще він казав:

«Сюди мають прибути послы великого вождя всіх племен і кольорів шкіри, Комрада Леніна. Вони будуть і в цій резервації Круків. Прийміть їх, як братів і скажіть їм, що ми готуємось і чекаємо».

І от з того дня я чекаю. Я довго чекав і, нарешті, дочекався. Ти прибув до нас і не забувся зайти до моєї вбогої т і п і. Ти ще молодий і повинен бути щасливий, що на твою долю випало посольство від найбільшого на землі вождя всіх племен і кольорів.

Візьми цю люльку й одвези її до Комрада Леніна й перекажи йому! «Великий Вождю! Я, вождь Черноногів і всіх Круків Імасіз, дарую тобі цю люльку на знак приятні й братерства. Це проста, але дорога люлька. Її палило багато вождів, і серед них найславетніший Луї Давід Ріель. Ця люлька спалила мої очі, врятувавши мені надію йдавши змогу дочекатися, аж доки залунали твої слова, що виходили з твого серця. Ти найбільший і найславетніший на землі вождь і тільки тобі личить палити таку люльку. Прийми її від мене на знак того, що ми чекаємо на тебе — я і всі мої племена, племена Круків. Ми прагнемо утворити й на цих наших преріях, украдених від нас англійцями, твою країну братів і волі — Совіет. Для себе ж я мрію про одну нагороду. Я старий і сліпий вождь. Я вже нездатний полювати й змагатися. Але я здолаю перерізати горлянку найвищому англійському начальникові. Не доручай цього нікому іншому, бо для цього я плекав у собі ненависть стільки часу, я, самотній, лютий дось Імасіз».

А тепер, молодий после, йди, бо я чую чийсь кроки. Стіни мають вуха і пси розуміють людську мову.

* * *

Я пішов, притискаючи до себе Імасізову люльку. Голова мені запаморочилася, у вухах гудили стосильні мотори. Чи тому, що із задухи Імасізової хибарки я зразу потрапив на свіже прієйне повітря, чи... Не знаю. Мало не на порозі мене пере-стріла сивокоса, древня жінка, закутана в барвисте дрантя: мабуть Жінка Весня-

ного Ранку. Її рук, її спідниці чіплялася купа брудних, золотушних дітей — у чиряках і болячках. Онуки?

Жінка помітила в моїх руках люльку й благально подивилася на мене. Не знаю, чи так я зрозумів її погляд, але зробив перше, що потрапило на думку — витяг з кишені папірця й простяг їй. Жінка Весняного Ранку роздвилася папірця, — то було п'ять доларів, — промурмотіла.

— Дякую, містер —
і зникла в хибарці.

Саме через це я й казав досі друзям (коли вони питали, звідки в мене ця кам'яна індійська люлька), що купив люльку в Саскачевані за п'ять доларів.

* * *

Ви, певне, вважаєте, що то я вигадав зворушливе закінчення Еренбургівих «Тринадцяти люльок». Я знав, що саме так сприйметься моя розповідь, і через це й назвав цей епізод «Чотирнадцята люлька». Та коли ваша увага не ослабла — слухайте далі, я розповім, як усе це сталося: хто прагне знати, той прислухається.

Так от, справа з духоборами була досить складна і мені довелося серйозно за неї взятися. Розлам на той час — 1926 рік — оформився вже остаточно. Незалежні духобори на чолі з Макасеєвим, порвавши всі зв'язки з общинниками та їхнім вождем Петром Верігіним, ухвалили повернутися до СРСР. Смерть Верігіна прискорила справу.

Духобори мали, мовляв, моральне право на те, щоб їх прийняв СРСР вже хоч би тому, що втекли вони до Канади через переслідування царського уряду. (Довідка — чому саме до Канади: бо коли духобори постановили виселитися з Росії, в Канаді почали будувати колосальну Тихоокеанську залізницю; гостро потрібна була на побудові робоча сила; Романови скупили багато акцій залізниці й зацікавлені були в скоршому її закінченні; саме через це царський уряд не тільки дозволив духоборам виселитися за океан, але й скерував основний потік духоборської еміграції саме до Канади). Ми були певною мірою й зацікавлені в поверненні частини духоборів. Культурні хазяї, вони звикли до господарювання в посушливих преріях і могли б бути корисні в наших чорноморських степах.

З другого боку треба було уважно поставитися до масової духоборської рееміграції, бо ми ж пускали до себе релігійну секту, що була до того з заможніх хазяїв; серед них чимало було й просто куркулів. Отже, треба було забезпечити певний добір пересельців, а це можливе було б тільки, коли ознайомивши з їхнім господарством на місці.

Нарешті довкола майбутніх пересельців - духоборів крутилися всякі темні агенти пароплавних фірм, посередницьких організацій тощо. Одні залякували духоборів «більшовицькими звірствами», інші обіцяли в СРСР золоті гори.

Коротше — я виїхав на захід, до провінції Саскачевані й об'їздив духоборські селища. В одному з найбільших — Камсак — довелося найдовше спинитися. В ньому, між іншим, перебував один з агентів «прихильних» до СРСР, грузин Віктор Кафт. Казали, що справжнє його прізвище — князь Кафтарадзе, що був він офіцером, служив у білих, втік до Америки й тут «змінив віхи», а зараз і прізвище. Не знаю, чи всьому тому правда. Факт той, що американське товариство технічної допомоги СРСР приставило Кафта до мене як гіда, і я вже не міг його позбутися.

Треба віддати Кафтові справедливість — гід з нього був путайчий. Балагур і цинік, він порядно докучав мені своїми дотепами, зате вмів завжди показати всюди найцікавіше й найвизначніше. Залишалося отже найширше його експлуатувати, в надії «сплавити» його, йно ми повернемося до Вінніпегу.

Якось, коли мені випав вільний день у Камсаку, я висловив побажання віддати розташовані поблизу містечка резервації індіців - круків. Кафт хитро підморгнув:

— Слідами Ріелевого повстання, значить... Шукаєте матеріалу для всесвітньої революції? Ви розчаруетесь. Індіці не можуть правити за такий матеріал: вимирають... І, майте на увазі, без усякої екзотики; просто дохнуть, як мухи від пранців та горілки, — це ж «суха» * провінція, отже горілки — хоч залився. Проте, чекайте, тут є один екземпляр спеціально для вас. Імасіз, вождь Чорноногих, син Великого Ведмеда, учасник обох Рієлевих повстань — 1870 і 1885 років. Він сліпий і виживає з розуму, отже зберіг усі ознаки індіської екзотичності. Ідмо!

За кілька хвилин готова була перепустка до резервації й пахкотів коло готелю духоборський пошарпаний «форд». Ми рушили.

Я не хочу повторюватись, бо вже описав колись цю подорож у поемі «Прерії». Додам тільки ще одну деталь. Резервація з її юрбою обдертих жінок і брудних, роз'їдених болячками й чиряками дітей, химерно нагадувала єврейське гетто, таке, яке збереглося в своїй жадливій непорушності лише по загнаних містечках Польщі. І навіть рябі, дрібні мустани скидалися на понурих «балагудських» шкап.

Ми швидко закінчили неминучі формальності, хоч державний агент резервації намагався докладно розповісти мені, як уряд прагне прищепити індіцям культурні методи господарювання і як невдячні червоношкірі вперто відмовляються цю культуру сприймати і ще впертіше вимирають.

Коло халупи Імасіза Кафт спинив мене.

— Чекайте ж, треба попередити вождя й дістати згоду на авдієнцію.

Він знову фамільярно підморгнув, зник за дверима халупи й за дві хвилини повернувся;

— Прошу, вождь Імасіз чекає на почесного гостя в своїх апартаментах. А я чекаю в авті.

На порозі я чув ще дурацький Кафтів регіт.

* * *

Я пішов, притискаючи до себе Імасізову люльку. Голова мені запаморочилася, у вухах гуділи стосильні мотори. Потім гудки стали короткі й уривчасті. Ніби хтось рипав нетерпляче сердитою лайкою.

Тоді я згадав: то кличе авто, бо Кафтові набридло чекати. Я хутко схвав люльку й поквалпився до «форда».

— Ну, чого там набазікало вам оте чудило? — зустрів мене Кафт. — І довго ж... Мабуть про Леніна. Я йому сказав за потіхи, що ви посол від Леніна, а той сліпий же не знає, що Ленін помер. Ви що думате, вони тут газети читають?

Я хотів сказати Кафтові, що Імасіз краще за нього знає й відчував Леніна, мимомовно, що сліпий і газет не читає. Але промовчав.

* * *

Цілу добу гнав нас експрес до Вінніпегу. Приїхали увечері й вирішили пооблужувати по околицях.

— Ось де справжні червоні, — кивнув Кафт на вікна ливарного цеху величезних вагонних майстерень... Тихоокеанської залізниці.

Виливали чавун і довкола вагранки метушилися напівголі постаті, пофарбовані відблисками розтопленого металю в малиновий колір. То скупчуючись над ковшами й мішаючи чавунне вариво, то розбігаючись з розпеченими штангами, внев-

* „Сухими“ називаються провінції, де заборонено продаж алкогольних трюнків.

нено стиснутими лещатами, то відскакуючи сторожко, коли збурений гарячий потік намагався люто забризкати їх їдкою слиною, — вони танцювали танок вогню, танок війни, — зухвалі й левні своєї потуги червоні бійці.

Я подумав, що цього разу Кафт має рацію й ні до чого ледве помітний присмак іронії в його репліці.

І ще подумав я, що, може, серед цих червоних є й червоношкірі, може й сини, яких розгубив Імасіз, і що вони здолають тримати найвищого англійського начальника, доки старий Імасіз переріже йому горлянку, і що вони — багато більше — здолають утворити з своєї рабської й гнобленої країни — країну братів та волі — Свієт.

Грудень, 1930.
Харків - Київ - Кам'янець.

МИХАЙЛО ЖУК

9 0 5

(Із циклу „Море“)

На кораблі повстали всі матроси,
А на чолі гарячий лейтенант,
Та ще якийсь завзятий емігрант,
Що ріжуть вітер наче альбатроси.

Червоний стяг січе холодні роси
І марсельеза вплуталась між вант...
Вже видно берега злотавий кант
І море піною лягло в покоси.

Одеса тут... Настав рішучий мент.
Стремлять гармати... Знято з них брезент...
Стерно на борт!.. Людей замовкли лави...

Шипить машина. Стоп! Крутився кран,
Війнули погляди грізні й лукаві...
На місто... бий! — рубає капітан.

БЕРЕЗАНЬ

На острові чорніє сумно яма...
В тумані раннім море тихо спить,
Згасають зорі, кануть у блакить,
А людям в голові хижацька драма.

На катері, під поглядами хама,
Стрункий, похмурий лейтенант сидить...
Очима ловить моря тиху сить...
Мовчать морці... Багнет блищить на зламать.

На березі... Суворий варту крок...
Прийшли... Лящить рушниць короткий цок...
Сповили очі, руки пов'язали...

Момент... І чується сухий наказ...
Зі скелі чайки з криком позлітали...
Рушниці гостро випалили враз!

ЖОВТЕНЬ

Вас. Еллану

Я бачу день, як море кораблями
Нападало мов чорний сухолист...
Скажений натовп і машини свист,
І царські слуги, що біжать в нестямі.

Кокарди, френчі, гудзики з орлами...
 На трапах і на сходнях довгий хвіст.
 З гори пливуть, там, де бетонний міст,
 Неначе цифри з круглими нулями.

А на двірці —останній біг гуде,
 Червона злива безупинно йде...
 Двигтить земля... Ковтає море гомін,

Що шлють гармати в синій круговид.
 Робоча кляса історичний спомин
 Записує вперед на сотні літ.

1921

Безмежним полем простелились води,
 А там ні рисочки, ні помели...
 Посуха вимела у дві мітли
 Найменший слід кормительки - природи.

Ще так недавно тут стукали коди
 І кораблів тремтіли вимпели...
 Людей сікли залізні шомполи,
 І чорний стяг прикрашував господи.

Настали дні неначе гнійний струп,
 На вулицях, чи кроки, чи вже труп.
 Глухий і дикий стогін — «я голодний».

Не слухає байдужний джентельмен...
 Зробив своє, хижака поміжнародній,
 Лишив між скелями важкий рефрен!

ВІЛЛИ

Об скелі море б'є патлату хвилю
 На райдуги, навколо шумовин.
 Хатки малі рибалчиних родин
 Вітри гризуть і в рани кроплять сіллю.

Руїни панських вілд накрились цвіллю,
 Буяє чад здичавлених рослин.
 Тремтить вода дощами тих перлин,
 Що сонце їх розсипало на милю.

В затоці сплять потомлені човни: —
 Той гріє бік, а той шматок спини...
 Рибалки волоки сухі згортають...

Там з вудками на камені сидять...
 А хвилі б'ють і гордо так співають,
 Що аж руїни з ляку мерехтять.

„ТОВАРИШ“

Радянський корабель, що об'їхав увесь світ.

На гафелі червоний стяг тріпоче,
Бом - углегар — тікає в далину,
Покірливий глибокому стерну,
Що піною шумливою хлюпоче.

Згасає день... Встають простори ночі...
Вітрила вже збрасовлено в струну...
Бом - брамсельний вколисує до сну,
І хмари линуть, наче поторочі.

Десь перти ляпають, скрипить бейфут,
Та бризки золотом летять на ют.
А море в даль і зманює і кличе,—

Як той музичний, дивний інструмент,
Що у морця задумливе обличчя,
Мов різьблене, завмерло на момент.

О. СЛІСАРЕНКО

ГОРБАТЕ ЖИТТЯ

Потворна постать горбаня наблизилася до вікна й на високому чолі людини збіглися глибокі зморшки невимовної скорботи.

Щоразу, як горбань підходив у присмерках до цього вікна, що своїм підвіконням не вище за пояс нормальній людині, він особливо гостро відчував своє каліцтво й його недоречі високе чоло та великі блакитні очі поймала туга, така давня, що обернулася вже на солодку пристрасть і така безкрая, що втратила свій початок і кінець десь за народженням і смертю.

Та сьогодні було не так, як завжди й до стародавньої печалі прилучилося щось нове, що поглиблювало борозни зморшок пекучими різакми скорботи.

Підвіконня прийшлося під підборіддям горбатої людини і вона мала змогу бачити з своєї кімнати покрівлі будинків, що на них погасав метушливий міський день, але зір не сягав вулиці, що шумувала голосами й грюкотом, котячи каламутні води життя бруківаними своїми річищами.

Так щовечора стояв горбань, поклавши голову на підвіконня, і коли б хто зазірнув з вулиці у те вікно, то подумав би, що вродливий велетень з високим чолом і блакитними очима, пустуючи присів на підлогу й виглядає у вікно запізнілу кохану. Згасаючий день золотив його кучері й кучері тьмарилися разом з небом.

Волохаті сутінки поволі заливали кімнату й згладжували борозни чола й тьмарили блакить очей, що дивилися в небо й бачили землю з темрявою минулих подій, в яких билося шкарубке його серце. Тепер воно боєм стискується за минулим, за потворним минулим, що було таке криваве й могло бути таке прекрасне.

Горбатий думав про своє хороше дитинство, що його сплюндровала хвороба скалічивши восьмилітнє струнке тіло, про низку терпко - глузливих років по тому, що привалили прекрасне дитинство важким тупим камінням. Думка дійшла до того місця, коли він метнувся розкидати те каміння і зашкарубле серце його вибухло мстиним героїзмом...

Легенький стук у двері повернув горбатого до сучасності й він, засвітивши електрику, відчинив двері.

Брязкаючи острогами, до кімнати з коридору ступила кремезна людина у військовому строї. Через плече йому напнувся од ваги мавзера ремінь, а руку одтягав важкий портфель. До горбатого господаря усміхнулося широке обличчя привітного монгола, але в очах не міг затаїтися вогник непокою і тривоги.

— Ти, Вітя, знову мрієш у сутінках?.. В кімнаті темно, — думав тебе немає вдома...

Прибулий ніяково затопався коло порогу.

— Чого це ти в такому параді? Чи не чергуєш сьогодні? — замість відповіді запитав горбатий. Він звик бачити свого друга у цивільному, а тому й шукав пояснення військового одягу в чергуванні.

— Я до тебе в справі... Трохи в чудній справі, — ще ширше усміхаючись пояснив не то своє вбрання, не то свій прихід гість.

І горбатий господар, і кремезний монгол от уже п'ять років живуть в одному будинкові і їх в'яже стара приязнь бійців, що не раз бували в смертельній небезпеці й навчилися цінувати мужність та відданість.

— Я до тебе... В мене химерна справа до тебе... — Пояснив знову гість і при цих словах, а швидче од тону, що сказав свої слова гість, на обличчі горбаня промайнула радісна усмішка, немов він почув те, на що несміливо сподівався.

— Сідай, — припрохав господар, показуючи на крісло коло столу, — сідай і кажи, а я послушаю...

Він сам, господар, сів проти гостя і, з допитливою усмішкою на тонких голених устах, чекав.

Кремезний монгол сів був до столу та за хвилину підвівся і, повернувши ключа в дверях, зачинив вікно.

— Що це ти взявся господарити? Аджеж на дворі тепло? — Спитав господар і в словах його, і в запитанні чулося, що він добре розуміє навіщо друг зачиняє вікно та замикає двері.

Гість нічого не відповів, а тільки, справившись з дверима та вікном, повернувся до столу й сів на своє місце.

— Я до тебе в дуже важливій справі... Більше ніж у важливій... — сказав він ще раз і по тому в кімнаті запанувала гнітюча тиша. Горбань дивився через стіл на свого зніяковілого друга й думав свої думки, що сунули вулканічною лявою спокійно й важко, не викликаючи дріб'язкового хвилювання, а тільки каламутну нервову стуму. Ті думки сунули з минулого й, заливаючи сучасне — спалювали на своєму шляху і жаль, і тривогу, і жадобу жити.

Горбатий спокійно дивився в монгольські очі свого друга і, як і роки до того, чекав на слова, що той мусів врешті сказати, бо розумів він, що його таємниці не з тих таємниць, що її щастить людям заносити недоторканою в могилу.

— Ну кажи ж... — промовив нарешті господар і ласкаві очі з-під високого лоба теплом вийнули на кремезну постать друга.

— Я, Вітя, нічого не розумію... — видавив з себе слова монгол, — я одмовляюся розуміти, бо це стосується тебе... Хоч я й старий партизан і мусів би такі речі розуміти, але почуття мої зраджують мене, бо ці речі стосуються тебе, з ким я стільки перетерпів... стільки сил поклав у боротьбі... А тепер...

— Ну кажи вже, — тим само тоном мовив горбань і очі його на мить одну затьмарила смертельна тоска.

Замість слів гість рвучко висмикнув з кишені грубезного пакета, припечатаного солідними сургучевими печатками й подав господареві.

Тонкі пальці горбаня прийняли пакета і зміст його швидко опинився перед очима. В рівних рядках друкованих літер він спіймав своє ім'я і слова «... заарештувати й секретно під посиленою вартою відрадити»..

Тонкі пальці не хапаючись склали пакета й, ніби нічого не трапилося, передали гостеві.

— Твоє діло виконати наказ, — по хвилі мовив горбань, так ніби мова мовилася про якусь службову дрібницю, що не обходила його особисто.

— Вітя, я ж бачу, що це якесь непорозуміння! Ти ж такий спокійний! — радісно вигукнув гість і од радости аж підвівся з місця.

Господар погладив кучері звичним рухом руки й од цього його чодо стало ще вище, а тіло убогіше й нікчемніше. Кривими ногами він заступав по діагоналі кімнати, заклавши скорочені рахітом руки в кишені. Його постать нагадувала постать школяра, що, пустуючи, надів собі на обличчя непомірно велику різдвяну маску клясичного філософа.

Він довго ходив по кімнаті з пекучим жалем в серці, що він є причина неприємностей цього доброго монгола, що він його любив, як брата і поважав, як батька.

— Тут, на жаль, немає ніякого непорозуміння,— казав горбань дивлячись у підлогу,— це мусило колись статись... Я всі ці довгі й найпрекрасніші роки свого життя чекав на це...

Од цих слів кремезний гість підвівся у кріслі.

— Але ж це якась нісенітниця!— вигукнув він майже з розпачем і з надією та благанням дивився на господаря, чекаючи, що той своїм словом розвіє цей клубок непорозуміння.

— Тут немає ніякої нісенітници. Більше того, це розпорядження записане на кілька років... Ти не знаєш мого минулого.. мого справжнього минулого, що його можна спокутувати тільки смертю...

— Вітя!— благаючи простягнув гість руки до свого горбатого друга,— Вітя, ти вернеш несусвітню дурницю! Це ж чистісінька містифікація! —

Він із сподіванкою стежив за горбанем, чекаючи, що той врешті кине ці дурні жарти й розміститься своїх добрим сміхом, але той дивився в чесні очі свого друга й на віях його блищала туманна роса.

— Я кажу правду. Мене чекає розстріл. Я це знаю і не боюся. Смерть це єдине, на що я заслуговую.

Гість побачив правду в очах і сталевий відблиск непохитної рішучості. Він рвучко схопився з місця і підійшов до вікна. Рука шарпнула зачіпку й тепле повітря червеного міста полилося в кімнату. Вузькі монгольські очі дивилися на огні електрики, а ті огні розливалися світлими плямами і капали срібною росою на підвіконня. За плечима стояв жах і холодом дихав під саме серце.

Погойдуючись з боку на бік, на кривих рахітичних ніжках горбань носив по кімнаті свою горду голову з високим чолом філософа й губив байдужим тоном важкі, як оливом налиті, слова:

— Тут немає ніякого непорозуміння. Я не те, за що ти вважав мене ці прекрасні п'ять років. Звідти мені немає повороту. Та в мене немає думки про втечу. Я не боятусь. Ти це знаєш.

Монгол слухав слова й ритмічне поскрипування підлоги під ногами горбаня і вірив, що його друг немає наміру втекти. Він вже виразно бачив огні вечірнього міста й думка старого бійця не затуманювалася почуттям жалю. Він знав, що коли б горбатий друг хотів утекти, він зробив би це легко, що зброя у нього завжди напоготові й володіє він нею досконало.

— Я тебе обдурив, розповівши не своє минуле, а минуле людини, чиї документи потрапили мені до рук. Але це єдиний раз і останній раз я обдурив тебе...

Монгол повернувся до горбатого, ступив кілька кроків до нього і поклав свою важку руку на калічне плече друга.

— Для тебе я зроблю все. Для тебе піду на смерть так, як ти жертвував життям для мене. Для тебе на все, тільки не на зраду тій справі, що ми їй служили.

Горбатий подивився в очі другові й тонкою рукою взяв його міцну руку, рухом показавши на крісло. Вони сіли один перед одним і довго дивилися мовчки в різні боки. Нарешті горбань порушив тишу.

— Перед смертю прошу тебе не посылати мене під вартою. Я сам поїду й з'явлюся куди треба. Це перше моє прохання, а друге — вислухати ту правду, що я її крив од тебе ці п'ять років...

— Є злочини, що їх ніякі заслуги не в силі змити. Я розповім тобі все сьогодні ж... Ти приготуй чай, а я за півгодини до тебе прийду...

Монгол встав і його плечі нерішучо повернулися до дверей. Йому не хотілося кидати цю людину, та, перемігши себе, він ступив до порогу і мовив:

— Чекаю...

Кроки його незабаром пролунали в тиші коридора стуками вивіреного годинника, а горбань слухав ті кроки, аж поки вони не затихли десь на другому поверсі.

Нарешті він скинув оту неволю, що найбільша є для правдивої людини, неволю постійної брехні, постійного удавання того, чого насправді не було. Він розповість сьогодні все й знову стане сам собою. От тоді він буде радий. Він помре смертю Остапа Вербоного, а не смертю давно померлого Максимова, чие ім'я йому довелося носити стільки років.

Не знати для чого горбань підійшов до вмивальника, довго мився холодною водою, а витершись і причесавшись пішов на другий поверх, як обіцяв. Чай же напевно готовий у товариша...

Горбань усміхнувся й постукав у двері. Чай справді був вже готовий і монгол сидів, скинувши свої військові причади та уніформу. Чай він налив так, як завжди наливав, собі ріденький, а горбаневі міцний, як вино.

— Ти не роздумав вислухати мене? Ти не береш свої обіцянки дати мені змогу самому поїхати куди слід і то поїхати секретно? Коли ти роздумав — кажи... Я тільки за твоєю згодою поїду...

Монгол махнув рукою, мовляв, кинь даремні балачки й додав словами: — Як тобі, Віта, не сором! Аджеж я не тріпло якесь? Давати обіцянку й за чверть години ламати слово...

— Ну не сердься... не сердься... я шуткую. Він знав цього упертого татарина, що не кидав слів на вітер. Вийшовши з пастухів і чи не в двадцять років навчившись письма, він дивувався всім своєю витриманістю та інтелектуальною гостротою. Здавалося, що він десятки років вчився і змалечку був вихований під пильним доглядом досвідчених вихователів.

— Ти, Ахме, — так звав його горбатий, одкидаючи останню літеру в імені, — походиш із старої культурної нації, що вісім століть тому вела всі народи сходку за собою... Ти користуєшся старим надбанням свого народу, бо стара культура переходить у сферу інстинктів і створює психічні нахили до культури, навіть у людини, що жила в скотинячих умовах...

На це Ахме відповідав сміючись: — Ти таки зробиш мене на старості літ татарським шовіністом і я, чого доброго, повірю в святість своєї нації...

Монгол сидів і чекав, а горбатий колотив ложкою в склянку. Нарешті він почав: — Ти пам'ятаєш, Ахме, отого одставного полковника, що присудили ми його до розстрілу й що ти висловлювався проти його розстрілу? Пам'ятаєш ти ще казав, що той полковник ніби трохи схожий на мене і все кликав мене поглянути на нього. Пам'ятаєш?

Ахме пам'ятав, але не розумів до чого його друг згадує про те старе й незначне діло. Полковника розстріляно за те, що той під час Денікінщини катував селян...

— А пам'ятаєш прізвище того полковника?

Ахме не пам'ятав прізвища.

— Його прізвище було Вербовий. Моє прізвище так само Вербовий.

— Що ти плещеш? Так то твій батько? Брат, родич?

— То був мій дядько, батьків брат.

Запанувала тиша. Тільки ложечка дзвеніла об склянку, бо горбаль автоматично мішав чай, що вже простиг.

Ахме дивився кудись через голову бесідника, немов у далечині минулого, намагаючись роздивитися там якусь дрібну деталь. Він ні разу не ворухнувся, доки звучали слова горбаня, а горбань не зупиняючись колотив злегенька ложкою чай і дзвін скла лунав у супроводі слів його монотонних і тихих, що розповідали про події яскраві й гучні.

Той полковник Вербовий справді накоїв багато лиха. Чи не двадцять чоловіка він закатавав був до смерті, не рахуючи безлічі знівечених та пограбованих. Тоді

як відбувалися ті страшні події він, племінник полковника й єдиний кривний його й спадкоємець, сидів замкнений на другому поверсі панського будинку, бо полковник у запалі вибив його нагасм за те, що той заступився за селян і навіть випустив на волю кілька чоловіка, користаючись з свого становища полковникового племінника. Полковник замкнув його на замок і поставив вартувати вірного свого лєнка. Як не намагався втекти горбань, в тому йому не щастило, й тільки коли денкінці почали відступати, він втік з-під замка й заховався на селі в одної бабусі.

Він певен був, що червоні його не чіпатимуть.

Та сталося не так, як думав горбань. Перші частини червоних, що захопили місцевість, якось дізналися про нього й заарештували горбаня та відправили до губерніяльного міста, що саме під цей час евакуювалося.

Довгі митарства пройшов горбань, аж поки в нестямі зважився на безумний вчинок: — він кинувся на вартового червоноармійця і ударив його дровинякою по голові. Він не знає чи вбив він того червоноарма, чи ні, але неприйнятність вартового дала йому змогу захопити його гвинтівку та патрони й утекти. Разом з горбанем втекло й кілька інших арештованих, що він їх загубив в перші хвилини втечі. Певно те, що втік він не один, а кілька, за ними уряджено було погоню.

Протягом місяця нікому спіймати його не щастило.

Він заховався в плавнях на Дніпрі, захопивши чийогось човна й тут почалися найжахливіші хвилини в його житті.

— Я відчував себе зацькованим звірем, що, рятуючи своє життя, здатен і на найджадушнішу хоробрість, і на яку завгодно підлоту. Я втратив здатність контролювати розумом свої вчинки й був весь час під проводом сліпого тваринного інстинкту — захистити своє життя за всяку ціну, знищити всіх, хто на те життя замахується!

Мені це переслідування було ніби продовженням кепкування і знущання шкільних моїх товаришів з мого потворного каліцтва. Я потроху почав вірити, що коли б я був нормальною людиною, то мене б не заарештували і не переслідували. Це мій горб винний, бо люди ненавидять горбатих!

Це переконання божевільного підтримувало мене увесь час моєї боротьби у плавнях і я мстився на тих, що не носили за своїми плечима прокляття, що я його носив з восьми років життя!

Тільки згодом я відчув себе людиною, коли потрапив поміж простих людей, не вчених і не вихованих, як на погляд свого колишнього оточення. За останні роки я ні разу не відчув, що хтось глузливо на мене дивиться, жодної посмішки й тільки увага, товариська увага, якої я не знав в колі освічених, вихованих та «шляхетних».

І коли перед тим я байдуже ставився до життя, коли до того смерть не лякала мене, бо життя моє було таке ж калічне, як і моє тіло, то там, у плавнях, я все те забув. Я забув своє каліцтво, забув яким побитом потрапив туди, забув я з ким і за що б'юся і знав одне, що мені немає повороту між живих. Я був у якомусь трансі. Відсутність людей коло мене позбавила мене морального й етичного орієнтування, а напівголодне існування зробило мене, колишнього філософа, інтелектуально примітивною людиною, думки якої не сягали далі їжі й захисту.

Так тяглися тижні, а може й місяці. Я висиджувався у плавнях і певно загинув би там, коли б не нова експедиція, споряджена на ловитву мене. Я не знаю хто ту експедицію споряджував і хто дізнався про моє перебування в плавнях, а тільки я помітив три човни, що плвли з озброєними червоноармійцями. Люди тримали рушніці наготові і я, причаївшись в комишах, підпустив їх так близько, що почув тиху їхню розмову. Вони шукали мене! Їх повідомлено, що я десь тут!

Все тіло моє стислося в крем'я, а руки заклали на гвинтівці, що я її увесь час не кидав ні на хвилину.

І от я, філософ, що вивчав різні там системи, бачачи їх, запалав мстивим гнівом. Це вони мене обернули в півлюдину! Це вони мене, каліку, цькують, щоб врешті довести до шибениці!

В ті страшні часи я вперше став віч-на-віч з життям, бо до того часу я жив у кімнаті. Так, я жив у кімнаті до якої долітали лише далекі відгуки життя, я тікав од людей і людей знав тільки з книг, я був оранжереєю людиною, бо не міг я терпіти ні призирилого ставлення до себе, ні жалю до мого каліцтва від людей. Я, будучи багатим спадкоємцем, жив замкнений і навіть слугу добрав собі такого саме горбаня, як і я. Отож розумій мій стан в диких плавнях, стан напівзвірячий, напівлюдський. Зрозумій стан, коли я дослухався до розмови мисливців, що полювали мене!

За ті тяжкі перебування в плавнях у мене прокинулися всі звірячі інстинкти моїх далеких предків. Я бачив ті три човни з десятком озброєних людей, що їхали мене шукати й думав тільки одне — як мені їх краще подолати.

Мені ніякого діла не було до їхніх ідей, як немає діла качці до мотивів, що призводять мисливця до полювання. Жодна думка про клясову боротьбу, що я про неї з книжок добре знав, не падала мені в голову. Я відчув себе зоологічною істотою і захищав своє життя, своє місце під сонцем.

З захоплених набоїв у мене лишилася тільки одна обіймича, бо решту я витратив, добуваючи собі їжу. П'ять набоїв надто мало, щоб боротися з десятками людей, що мають сотні набоїв із собою. Та звіряча хитрість допомогла мені. Я вмиг зімрував, що потопивши два човни, я потоплю всіх, що на них їхали, бо люди кинуться на третій і своєю вагою перевернуть його. Човни бо були маленькі селянські, якими звичайно заганняють качок та перездять у двох, а найбільше втрійох невеликі річки. Винахідливість моя шалено працювала й дала блискучі наслідки. Негаючи й хвилини, вийняв кулі з двох набоїв і повернув їх навпаки, тупим кінцем наперед, а го-стрім назад у гільзу. Розрахунок був такий, що куля піде вертячись і на п'ятдесят кроків пролаєє таку дірку в човні, що її годі буде затулити...

Стрілець з мене путящий. Колись, розважаючись, я добре навчився стріляти кулею, і тепер це мені стало в пригоді. Вицілвивши перший човен, я стрелив в нього і, не звертаючи уваги на постріли з боку ворогів, стрелив удруге. Далі я не стріляв, а тільки дивився, як бовталися одягнені люди у воді і як, нарешті, був перекинений третій човен. Не минуло й години, як з десяти чоловіка тільки двоє з одною рушницею врятувалися, вибравши твердіше місце на плавні. Решта пішла на дно.

Я лежав, припавши до землі, не подаючи й знаку про себе. Ті двоє, опинившись од мене на добрих півторах кроків, не могли мене бачити, а я, незримий судія з грюма патронами у гвинтівці, з великою зненавистю в душі, вицілював цих врятованих з таким розрахунком, щоб одним пострілом забити двох. Я не сподівався знайти в них набої й тому економив свої.

Принагідний момент підійшов і я скористався з нього. Один був певно поранений моїми пострілами в ногу й не міг іти. Його товариш допомагав йому перейти на сухіше і я вистрелив саме в той момент, коли вони переходили обнявшись. Куля влучила саме так, як я розраховував. Той, що допомагав, упав розкинувши руки й більше не ворушився. Тільки раніше ранений намагався підвестись і дістати руками рушницю, та в цьому йому не пощастило. Він упав навзпак і смертельні корчі поїняли його тіло. З своєї засідки я добре бачив всі перипетії цієї драми, автором якої був я...

Все ще боячись, якби хто з десяти денебудь не залишився в живих, або щоб хто не приплив на постріли, я просидів до присмерків і аж коли був цілковито гарантований од небезпеки, я вирушив човном з своєї добре замаскованої засідки до якої добратися можна було тільки з великими труднощами й то людині добре обізнаній на властивостях, на диявольськи зрадливих властивостях плавнів.

Я дістався трупів і переконався, що вони були вже холодні. Я зняв з них шинелі, щоб здобути постільку в своєму лігві, знайшов у набійницях десятків зо три набоїв, витяг саморобні гаманці і зав'язані в хусточки документи, а коли збирався відсунути трупи під плавні, мені спала в голову думка, скористатися червоноармійським одягом, щоб вибратися з цих плавнів на люди... Я ж бо бачив сам безногого кавалериста й затамив, що революція не робить одбору за станом здоров'я, що червоноармієць може бути й каліка, аби лише не позбавлена змоги носити зброю.

Подумавши таке, я вибрав того, що краще одягнений і роздігзабитого. По тому я підсунув трупи під плавні й, заховавши так сліди трагедії, сів собі в човен і рушив до свого лігва.

Було вже темно й я не міг розглянути документів, а тільки розбив захоплену коробку консервів і смачно повечеряв.

Сон швидко здолав моє знеможене тіло й хоч комарі докучали нещадно, та я не чув їхніх укусів.

Прокинувся так само раптово, як і заснув. Навколо була вранішня тиша. Легенний туман слався по плавнях тонким шаром. Сонця ще не було і болотне втаство зліталось з нічного пасовиська. От промайнули чирята з свистом, як стріли випущені з луку, прошуміли чорнушки і крижні. Десь запищали кулики побережники й тихо знявся болотний лунь, як самольот з виключеним мотором, і полинув над плавнями, шукаючи собі поживи. Незабаром соняшні мечі розсікли туман і тільки тоді я отямився од зачарування. Першою думкою було переглянути документи й чи не вона ця думка була остання коли вчора я засинав. Документи, що таким кривавим робом потрапили до моїх рук, якоюсь ниточкою в'язали мене з тим життям, що буяло десь за плавнями на твердому й тверезому ґрунті. Врешті цікаво знати, що то за люди були жертвою в боротьбі й що то за вороги, що полювали мене, як звіря.

В мені прокинувся філософ. Я сказав собі: вони люди й якісі причини гнали їх за мною. Аджеж не гонитва за золотом, бо в мене його не було, не гонитва за славою, бо невелика слава спіймати убогого каліку, і не особиста зненависть до мене цих людей, бо вони мене не знали. Щож то за сила послала їх за мною? Невже просто військова дисципліна? І на це я відповів негативно. Яка могла бути особлива військова дисципліна в часи революції, окрім самосвідомості? Я так тоді собі мислив і зрозумів, чого мене так цікавили документи, що я їх не міг вчора прочитати: — я шукав у них пояснення, які сили гнали отих сірих салдат моїми слідами.

Качки закінчили свій ранішній переліт і кілька зграй їх, не помітивши мене, хлопнулися поблизу й мені треба було вицілити якусь більшу з них на сніданок, та я не зробив цього. Мені не хотілося здіймати шуму пострілом, а до того ж найшла якась тиха хвиля і я сидів зачудований і ранком, і своїми першими, за весь час втечі, міркуваннями.

Нарешті я розгорнув документи одного з забитих і почав перечитувати замусолені папірці. Їх було чи не більше десятка, головним чином посвідок з печатками й підписами, написані старою канцелярською формою і деякі з старими печатками військових частин дореволюційного часу.

Не знаю скільки часу прогаяв я на читання тих потертих папірців, але й зараз пам'ятаю, що в них писалось. Чимсь новим і незнайомим повійнуло на мене од тих убогих документів, що розповідали нудною канцелярською мовою цілу одисею сучасної людини.

На ім'я власник документів Пархом Прядка. Він був салдатом Апшеронського полка. В посвідці значилося, що його, рядового восьмої роти названого полка відряджено делегатом до Петроградської Ради Робітничих, Селянських та Салдатських депутатів. Друга посвідка говорила, що той таки Прядка є Червоногвардієць Виборгського району й що йому доручено перевіряти документи всіх громадян, що за-
бачали б пройти до штабу червоногвардійського загону. Третій був мандат, виданий

бійцеві Пархому Прядці на право реквізиції фуражу в районі Новосибірського. Інші папірці свідчили за те, що боєць Пархом Прядка перебував не в абияких ролях, аж поки він не став командиром загону при особливому відділі № - ської дивізії. Я зрозумів, що це він і привів команду мене ловити, прочувши од селян, що в плавнях хтось переховується. Будь-яких інших паперів, крім службових посвідок, при цьому вбитому я не знайшов, коли не рахувати мізерну суму грошей папірцями.

Постать цього начальника загону досить яскраво виступала з темряви минулого, та на одне питання, що так менетривожило я не знаходив відповіді, а саме якраз сила погнала цього Пархома Прядку й делегатом до Ради робітничих депутатів, і в червоногвардійський загін, і на реквізиції, і до Особливого відділу дивізії. Ні одежа, ні гроші, що в його документах я знайшов, ні зовнішність забитого не свідчила за привільне життя. Значить він не шукав життєвих вигід, золота чи чогось іншого. А може він шукав слави? Але яка ж слава у малопомітного бійця? Так яка ж жила гнала його на ті fronti, що крім смерті йому нічого не обіцяли?

Так я думав тоді й чудувався.

Шукаючи відповіді, я розгорнув документи другого забитого. Тут так само було багато папірців, що свідчили за не абиякі життєві етапи цієї людини. Він був колись так само в Апшеронському полку й видимо це був приятель Прядчин. Прізвище його Максимів, а це прізвище пізніше привласнив і ти знаєш мене під цим ім'ям. Документи Максимова нічого не дали мені й тільки два листи, що я їх знайшов загорнутими разом з документами, дали мені таку вичерпливу відповідь на моє запитання про сили, що гнали цих людей, що голова в мене пішла обертом. Ті листи писали видимо малописьменні люди, один підписався «твій брат Терентій Максимів», а другий писаний видимо від товариша, що з ним колись десь працював Максимів. Ні дат, ні конвертів з штемпелями я не знайшов при листах, та вони були й непотрібні.

Перший я перечитав лист «брата Терентія». Він був писаний, видимо, перед революцією і малював жахливу картину злиднів селянина. Це був, певно, старший брат Максимова в таких літах, що вже не потрапив до армії чи то хвороба не дала йому змоги служити «царю і відчизні». Він епічно спокійно повідомляв, що останнього коня в нього забрано з реквізиції в армію. Що корову так само забрано на м'ясо. Що жінка лежить хвора, побита панськими об'їзджиками за те, що свині паслися на панській луці. Він розпачливо запитував, що куди ж ті свині витаняти як не на ту луку, що її привласнив пан і що спокон віку була обієська. І ця трагічність, у пов'язанні з свинями, справляла неймовірне враження.

До якої степені може дійти людина, що пасовисько, свині й розмова про те пасовисько провадиться в трагедійних тонах? — Так запитував я сам себе.

Ще «брат Терентій» повідомляв, що сина його Івана привезено без ніг і що йому тепер нічого більше не лишається, як старцювати, бо пенсія така, що за неї нічого не купиш. І нарешті обережно повідомлялося, що Ганка вийшла заміж за багатія і, видимо, їй смакує куркульський хліб, та вона хай завчасу не радіє, вийде той солодкий хліб гіркими сльозами, бо вже кажуть люди, що по війні будуть ділити всю землю рівно на всіх, хто воював. Я зрозумів, що Ганка, то була дівчина забитого і чи не з біднячок, що спокусилася на багатство й вишла заміж за куркуленка. Повідомлялося ще безліч дрібниць, що од кожної віяло безнадійністю людини, загнаного злиднями в куток, з якого немає виходу і немає просвітку.

Другий лист од товариша був писаний вже в часи революції. Од нього віяло молодечим захватом людини, що тільки з революцією побачила світло в житті і сп'яніла од того світла. Він, той товариш був видимо шахтар, бо в одному місці виривається у нього фраза, що безміри вразила мене «немов з глибокої задушливої і темної шахти вискочили ми», так переказує свої враження од революції молодий товариш Максимова.

Я зрозумів тоді, яка сила гнала людей на поневір'яння і смерть. Я, книжна людина, що життя знала з книжок і кинута випадковим збігом обставин в напівзвіряче існування в оці плавні, збагнув всю ганьбу свого життя, всю гідоту свого вчинку. Я збагнув, що сидючи в світлій кімнаті родового маєтку, я був з тими, що загнали людей в задущий і темні шахти життя. Я зрозумів, я зрозумів, що десяток тих, що я вбив людей були саме ті, що вийшли з темряви й задухи рабства. Я, що мріяв у затишку кабінету про революцію, застрелив їх, застрелив підло з засідки за те тільки, що вони, боронячи своє право на місце під сонцем, волили знищити мене, ворога мільйонів гнаних і гноблених.

Мене поймає божевілля. Я сидів в своєму закутку скам'янілий і очував тільки тоді, коли сонце черкнулося своїм краєм плавнів і вечір тихий спускався на землю, а качки линули на пасовиська і гостро розрізали своїми прудкими крилами надвечірнє золотаве повітря.

Я пошматував всі документи й залишив тільки документи Максимова. Я став Максимовим, колишнім шахтарем і поплив плавнями в той бік, куди мав був пливати загін.

Три дні й три ночі я кружив яриками й плесами, аж поки не дістався твердого берега. Я живився застреленими качками засмаженими просто на багатті й пив трухляву воду плавнів.

Коли я прибув нарешті до твердого берега, то спадав вечір і старезний дід закидав ятір на ніч. Він підозріло подивився на мене, та коли я лагідно з ним привітався, він поставився до мене приязніше. Од нього я дізнався, що на цьому березі панують білі, але що вони далеко верстов за вісім звідси, бо тут їм нема чого робити, та що хлопці тікають од мобілізації.

Бачучи мене у червоноармійському строї, він розповідав мені щиро про все.

Мої документи Максимова призвели мене до того, що я став за отамана втікачів і організував порядний такий загін, що згодом, з наближенням червоних частин спромігся звільнити цілий повіт од денікінської влади.

Та зо мною робилося щось неймовірне. Я став справді Максимовим, що його ганебно забив клясовий ворог у плавнях. Я став месником за забитих отам в комишах і моє ім'я неззбаром стало страховищем для всіх недобитків білогвардійщини.

Далі я не стану розповідати, бо далі ми були вже з тобою в ГубЧК і ти знаєш мою діяльність...

Так я став Максимовим. Я став Максимовим, бо вважав, що вмерти просто, як про те я думав там в комишах, коли перечитував документи, було замало. Треба було жорстоко відплатити за ті смерті, відплатити тій клясі, що виховала мене з зав'язаними очима й зробила мене співником ганебного діла. Я помстився і за себе і за Максимових, за мільйони максимових, що загинули в чагарниках і комишах боронячи своє право на сонячне світло. Ти знаєш, Ахме, що я дотримав своєї обіцянки помститись, але в моїй роботі була не тільки помста, в ній була найперше боротьба за право мільйонів максимових на життя...

Хіба, виконавши свої зобов'язання, я не маю права померти? Так, я тепер маю право померти й це право я заробив собі, обдуривши тебе і інших, що такого права мені безперечно не дали б і не дали б мені світлої смерті, якої зараз я собі шукаю. Ще раз прошу тебе дозволити їхати на смерть без конвоїрів. Це єдине, за що я прошу...

Горбань замоєк. Смертельна блідість вкрила його чоло і монгол тільки тепер помітив, що блідість та падала од досвітнього світла, що лилося у вікна й змішувалося з світлом електрики. Ахме відчув, що рука залякла тримаючи чайну ложечку, й що він ні разу не відвів із склянки.

Короткими малими ковтками горбань допив холодний чай, мовчки потис руку товариша й пішов до дверей.

— Я завтра тобі пришлю командировку...

— Гаразд, — кивнув головою горбань і виступив з кімнати.

Світло ранку увіходило в свої права й електрика не в силі була далі боротися з переможним ходом дня. Горбань ішов довгим коридором кроком переможця, що подолав щойно дракона життя, який так міцно затис був його в своїх пазурах. Йому ясно було на душі, бо в серці жеврівся ранком прихід давножданого світлого дня. Так відчують себе хіба люди, що довго несли тягар і нарешті позбулися його і йдуть випроставши стан. Його душа з усім тим, що складає цю химерну категорію духовного життя, випросталася і груди легко дихали й серце чітко одбивало свої такти.

Він прийшов до своєї кімнати й, ставши коло вікна, дивився на верхівлі дерев, що маячили на вулиці і стежив любовними очима за пташкою, що вовтузилася коло свого гнізда.

Раптом він почув кроки й відчинив двері. Посильний приніс пакета з командировочними документами й горбань ясно усміхнувся, взяв свого портфеля і, окинувши прощальним оком свою кімнату, вийшов на вулицю. Він давно не був на вулиці, отак просто пішки й одразу відчув себе гімназистом, що поспішає до школи.

Вже дійшовши до рогу, він озирнувся назад на свої вікна й побачив Ахме. Той стояв коло розчиненого вікна й привітно помахав йому рукою.

Більше не обертаючись, він зайшов за ріг вулиці.

Назустріч ішов гурт робітників, що видимо тільки - що змінилися. Вони йшли в ногу і співали пісні, що їй ніколи не чув горбань:

Слава бійцям, що упали,
Слава звияжцям живим!
Рейки прослались по шпалах,
Сміло рушасмо ми.
Всі світові семафори
Одкрила історія нам.
Наші потужні мотори
Кидають виклик ланам!..

Пісня танула на ще сонних вулицях, а горбань ішов світло усміхаючись новому дню.

С. ПИЛИПЕНКО

СВИНІ НА ДУБІ

(Байка)

Пам'яті Вас. Блакитного

На урвищі стримів високий дуб,
Красою вславився на всю округу
І тамо ж унизу, в яру
Свиняче стадо порпалось в гною.
Свиняча всім відома вдача:
Свиня, як кажуть, сонечка не бачить,
Все морду клонить до землі,
Де корінці та жолуді.
Здеж, пак, було тим свиням
Дубове вгледіти гілля,
Препишную його корону,—
Аж до скону...
Зчинився раптом гураган,
Нещадно гне, ламає ліс.
Могутній дуб під блискавками
Тріс.
І з урвища наниз
В калюжу
Його порушив вітер дужий
Та на болоті розплатав...
Небавом гураган промчав
І вітер вшух.

Виходить з криївки пастух,
Вигонить на болото свині,
Вони до дуба вмиь
Почухать спини,—
Коли лежить
Могутній велетень в калній калюжі
І верховіття гній йому паплюжить.
Від радощів свинота рохче,
Дереться дубові на стовбур
— «А чей, тукає, бог чий
Післав на страву нам цей бовдур.»
Доценту жолуді об'їли,
Гілля пожерли все зелене,
Дубіла кору облупили —
Лишають трупом оббіленим,
Того, хто славою процвів,
Хто на високостях стримів
І звідти лихом був підтятий.
Свині яке до цього діло.
Свині завжди в болоті рило:
Красу і розум ладна повкаляти,—
Аби свиняча сила.

* * *

Чи бачили в житті свиней на дубі.
(Під дубом бачили, звичайно).
Нехай когось великого недоля згубить —
Свинота оббідує труп негайно.
Читаєм, приміром, частенько некрологи:
В них свинячі ну так і чути зуби
І вкalanі у гною ноги.

ГОРДИЙ КОЦЮБА

ДОРОГОЮ ЗМАГАНЬ

1

Цієї зміни вугілля на - горі подавали надто мляво, як ніколи, здавалось, повільно, з переборами, з незвичною затримкою кліті, внизу в шахті.

Тим то відкатник на поверхні Панько Сокирка, що своєю працею цілком залежав від темпу подачі вугілля знизу, працював так само повільно, з прохолодцем, проте вчасно, без будь-якого напруження і втоми відкочував із своїм товаришем вагонети з кліті. Він мав навіть змогу ледве чи не в перший раз за свою, щоправда, не довгу тут роботу, викурити, хоча й потайки, додержуючи обережність, цигарку, перемовитись словом з товаришем, озирнутися навколо, на цей дивовижний красвид, що стелився перед його очима.

Чекаючи на кліть з вагонетами, він мимохіть дивився на велетенську чорну, подібну на згаслий вулкан піраміду, що підносилась тут же збоку за сортувальним двором, з тасмичною, для нього незрозумілою назвою — терикон. Він уважно, з цікавістю й побоюванням стежив, як крутоспадистим схилом терикону повзла рейками вагонета з породою до вищої точки її, де ворухилася ледве помітно маленька, мов комашина, людина. Він переводив зір на долину, що починалася за шахтними будівлями, на широку долину, порізану довгими лініями одноповерхових, недавно побудованих будинків, потім на кряж, що півколом обхоплював долину, злегка підносячись над нею.

Високі, чорні піраміди видніли там і там на кряжу, то ближче до долини, то віддаляючись, манячили своїми шпильми в повітрі, огорнуті сизо-синім тьмяним серпанком. Стрункі труби заводських димарів здіймалися де-не-де між пірамідами й, зближуючись з ними, творили разом одну суцільну картину, сувору і похмуру, привабливу своєю величністю.

Вечірня сутінь, змішана з туманністю осінньої пори, стелилася по долині й, затягаючи колонії, насувалася на кряж. Електричні вогниці блимнули по долині, і там по кряжу, спочатку поодиноці, потім спалахнули тисячами вогняних зірок. Розрізана цим світлом сутінь пливла вгору, від чого чорні схили пірамід і заводських димарів ставали ще похмурішими, дивовижними. На вечірньому тьмяному тлі, освітленому в поземних шарах електрикою, вони видавалися тепер силуетами якихось гігантських споруд, що гордо підносились в небесні простори.

Поглядаючи на освітлене вогнями поле, на суворі силуети пірамід і димарів, відкатник Панько Сокирка мимохіть замислився. Він відчув якийсь неспокій, незрозумілий з першої хвилини і неясний, той неспокій, що виникши ніби несподівано, протє хвилює, тривожить, турбує.

Чи його зворушила оця картина труда, неймовірних зусиль і перемог шахтарів, що своїми руками поставили оті пам'ятники, вивозячи з підземних глибин день крізь день, цілі роки й десятиріччя непотрібну породу, щоб видобувати вугілля? Чи йому спала на думку загдка про свій край, з його болотами, з лісами, з бездоріжжям і глухими ночами, що так гостро вирізнявся своїм виглядом від цієї картини,

про свій Волинський край, де він провів свої юнацькі роки і оце лише недавно по-лишив його, діставшись сюди, у цей шахтарський, досі незнаний Донбас?

Може?...

Подана на—гора кліть з черговою партією вагонет приглушила на якийсь момент його неспокій. Опускаючи на рейки з кліті важкі вагонети, вантажені вугіллям, він навіть вдоволено вигукував, наслідуючи товариша, кремезного парубіку, що легко посував однією рукою вагонету, промовляючи: «Гопля! Ще раз! Гопля!».

Але згодом, чекаючи знову на кліть, що після кількарізних швидких підоймів, затрималась була внизу, він знову відчув неспокій. Втопивши очі в чорний силует близької піраміди, на шпилі якої засвітилась електрична зірка, утворюючи навколо себе блідо-ясне, мов коронка, коло, він почував, що йому щось заваджало, щось ніби тиснуло на серце, легенькими, ледве чуткими і разом болючими дотиками.

«Ага, так це ось що!— збagnув він, здавалось, причину свого незвичного настрою. «Справді!»

І раптово пригадав усе сьогоднішнє засідання, промови, свій виступ, розмову з старим шахтарем.

З ранку цього дня, в колишньому приміщенні церкви, тепер шахтарському клубі, відбулось засідання шахткому з участю представників від окремих дільниць, від ударних бригад, від комсомольців і батраків, недавно прибулих на шахту. На повістці денній стояло виробниче питання. Ходило власне про те, щоб дійти перелому в роботі шахти, щоб підвищити видобуток вугілля, щоб забезпечити виконання плянових завдань.

Спочатку виступив з промовою завідувач шахти.

«Друга п'ятиденка,— говорив він стурбовано,— не дала значного поліпшення в роботі. Шахта й за ці дні так само відстає, виконавши лише 50% свого завдання. Це ганебне число ставить шахту на останнє місце з - поміж інших шахт рудоуправи. Подивіться на їхні числа,— розмахував він жмутом паперів,— таких показників жодна немає. Або візьмемо ось роботу окремих дільниць нашої ж шахти. Що ми тут бачимо? Що одна виконала програму цілком, а інша, приміром Аршинка, ледве на сорок процентів витягла, і це тоді, коли умови праці на цих дільницях однакові синькі. Про що це свідчить? Про те, що ми маємо всі засоби, всі можливості виконати з честю програму, і все ж не виконуємо, не справляємось з нею. В чім же причина нашого відставання? Брак вибійників, скажете? Але це не головне. Головне, треба одверто погодитись, це наша розхлябаність, це брак трудової дисципліни, пияцтво, прогульництво, байдуже ставлення до своєї роботи, до своїх обов'язків перед країною і наше потакання цим явищам».

Він подавав приклади злісного нехтування роботою, малу кількість упряжок, погану працю підчас виходів, то відзначав добру працю деяких бригад, що виявили більшовицьку свідомість і відданість.

«Товариші!— закінчив він свою промову. Візьмемось же працювати по-справжньому, по-більшовицькому, щоб виконати вугільну п'ятирічку за три роки— апелював він до сумління шахтарів, то загрожував всіма карами порушникам трудової дисципліни.

Потім промовляв секретар комсомольського осередку. Він сказав, що ленінський комсомол завжди був на передових позиціях, на загрозливих ділянках фронту чи збройної боротьби, чи то соціалістичного будівництва. І тепер, коли тут стався прорив, що загрожувє прискоренню темпам індустріалізації країни, ленінський комсомол мобілізував кілька десятків тисяч своїх членів на ліквідацію прориву, на підсилення старих бойових кадрів шахтарів.

«Ми обіцяємо стати першими провідцями в боротьбі за ліквідацію проривів, за здійснення промфінплану. Ми оголошуємо жорстоку війну усяким недоладностям, що зривають нашу роботу. Ми обіцяємо не вживати до закінчення п'ятирічки трункових напоїв, широко розгорнути і поглибити соцзмагання, всім стати ударниками,

рішуче боротися з прогульниками, з ледарями й дезертирами, що залишають наші лави й допомагають нашим ворогам.

Гучні оплески, підсилені радісними вигуками, розітнулися у залі. Хвиля піднесення, якогось захоплення сколихнула мовчазливо настроєних до того людей, і він, Панько, не чувся, як зрушений цією хвилею, знявся з місця й, опинившись перед президією, поприсів собі слова.

«Ми волняки, що прибули сюди оце недавно,— сказав він, зворушений,— заявляємо, що цілком підтримуємо попереднього промовця й обіцяємо в найкоротший час домогтися повного виконання програми».

Новий вибух оплесків усієї залі пролунав на відповідь його словам.

Схвилюваний, сповнений якнайкращих бажань віддати свої сили на ліквідацію прориву, він легкою ходою, не почувавши під собою ні ґрунту, ні ваги, пройшов по залі до свого місця.

Тут, опустившись на лаву, він відчув на собі колючий погляд збоку, з другої лави. Обернувшись, зустрівся очима з літнім чоловіком.

Це була похмура, з настовбурченими бровами людина, з густою, кошлатою, зрідка посрібленою бородою. Зашкорубла шкіра на обличчі, порізаному тонкими жилками, й чорні від залишків вугільного порошу повіки,— говорили про його фак. «Товаришу, а ти де працюєш?— проказав цей шахтар, пильно дивлячись на нього своїми пронизливими очима.

«Я?»— перепитав Панько, опускаючи долу зір, бо йому стало аж ніяково від того колючого і похмурого погляду.

«Ти ж! Тебе питаюся?» — промовив старий холодним тоном.

«На одкатці,— відповів Панько просто і спокійно, трохи здивований, чому цей старий зацікавився його працею. — На одкатці, на поверхні роблю.»

Старий щось мугикнув неясно й мотнув головою, ніби цілком вдоволений з відповіді. Він, Панько, якесь хвилину слухав чергового промовця, аж згодом почув легкі удари чиясь руки по плечу.

«Так на одкатці, кажеш, робиш? А ти пішов би униз, у вибій,— промовив знову до нього старий, незрозумілим тоном, тоном поради чи то запитання, а може й прихованої іронії.

Ця мова своєю несподіванкою і своєю недоречністю, а головне двозначністю, що, здавалось йому, заховувалась за цими словами, мимохіть насторожила його.

«Я роблю там, куди мене призначають», — заявив він коротко.

«То, парубче, пусте. На одкатку можна і баб поставити, а в шахту їх не пошлеш вибійників з них не зробиш. Ти тільки заяви про це і тебе сразу ж пошлють, вибійників, знаєш, малувато. А то язиком тільки вмієш робити», — додав він тим же холодним тоном, ще дужче настовбурчивши свої кошлаті брови.

Панько скоса поглянув на старого. Він хотів йому відповісти, щось завважити, посперечатися, щось довести йому. Але в цю хвилину засідання закінчилося, і люди, зчинивши галас, посунули до вийстя. Стиснутий натовпом, він швидко опинився коло дверей.

«Так чуєш, парубче?— кидай одкатку і в шахту, тоді й з програмою краще справимось», — почув він фразу, що кинув йому вслід той же старий.

«О, тоді виповнимо», — повторив з притиском і неприхованою іронією в голосі й усмішкою на обличчі, другий чоловік, певно товариш першого.

Панько, мов опечений, вискочив на повітря, витиснутий натовпом. Тепер він ясно зрозумів зміст, зрблених на його адресу зауважень, всю вагу кинути йому фраз. Йому здавалось, що за тими фразами приховувалось не стільки широті, одертої й діловиті поради, як злої іронії, недовір'я, скептичності, що тут ходило не стільки про товариське бажання допомогти йому і цілій справі, а на це ж він, молодий шахтар, міг би сподіватися, як просто хотілось поглузувати, розвестися демагогією.

Все це глибоко вразило його, викликало в нього низку тривожних запитань і підозрінь. Де причина такого недовірливого ставлення до нього старого? Чому він так образливо реагував на його виступ, на його заяву?

Чи то говорила в ньому звичайнісінька стареча підозрілість, що її часом виявляють відсталі робітники, побоюючись ніби конкуренції новаків? Чи це був вияв професійної самозакоханості, мовляв, тільки ми, старі кадровики, і вміємо працювати, вияв зовсім зайвий, шкідливий і недоречний? Чи то був, може, просто один з маневрів бузотьорів, що скрізь і всюди зустрічаються на виробництві і своїми зауваженнями, закидами, нашіптуванням намагаються спантеличити молодь? Зрештою, які він мав підстави так ображати його, — адже він, відколи прибув на шахту і його поставили на одкатку, справно виконує свою роботу?

Він пожалкував, що не нав'язав там у клубі розмови із тим старим, що досить байдуже поставився до його базікання, не поцікавився його особою й «порадами», за якими приховувалося може, навіть, обличчя клясового ворога, шкідника, що пролазить і на шахті і всікими способами провадить свою шкідницьку, розкладницьку роботу, скеровану на зрив виробничих плянів.

Отож, щоб виправити свою помилку, він був навіть спинився, бажаючи заждати на того «бузотьора», «прощупати» його. А як старого вже не знайшлося серед робітників, що простували від клубу, то він пішов далі, схвилюваний і гнівний і на старого, і на самого себе, що не вивів того шептуна відразу на чисту воду. «Треба їм зразу по руках давати, щоб не такі вже нахабні були».

За столом у шахтній їдальні, куди він зайшов, щоб пообідати перед зміною, він був трохи вгамувався. Коротка, уривчаста розмова за цим же столом двох хлопців про роботу коногонів у шахті, пересипана грубою, безсоромною лайкою, де кожен одчайдушно й легко, з брутальністю конкурував, здавалось, своєю лайкою на першості, привернула до себе його увагу. А їхня, не зовсім ввічлива, зроблена з якоюсь простотою відповідь на його про це зауваження, приперчена, і то, здавалось, не злостиво, міцним словом, викликала в нього лише сумні застереження.

Якщо ці хлопці з такою легкістю і звиклістю вживають лайливих слів, то чи не занадто гостро поставився він до мови того старого? Чи не сприйняв він надто підозріло його поради, висловлені може цілком щиро, без прихованих намірів, трохи лише бурчливим тоном? І чи не є все це звичайнісіньким побутовим явищем, що вражає лише свіжі голови?

Дійшовши такого висновку, він був заспокоївся й апетитно доїв макаронну, заправлену м'ясом бабуку, що її давно вже забув у себе на Волині, і що дала йому привід зробити ще один висновок, що в Донбасі з громадським харчуванням справа поставлена, як на цей час, не погано.

Почуваючи в собі приплив сил, він пішов незабаром на зміну.

Отож, працюючи на одкатці й згадавши все це, він знову відчув, і то дужче, неспокій, тривогу. Що його найбільше турбувало — це він добре розумів — розмова із старим, що набрала тепер іншого змісту і значіння.

«Так ти на одкатці працюєш? А там же і баб можна поставити» — кодола тепер йому фраза старого.

Він ніби виправдувався, заперечував закиди старого. «Що ж мислив собі, він не від того, щоб і у вибій літи, якщо це потрібно, якщо про це йому скажуть, бо не можна ж робити там, де тільки тобі забажається, треба щоб хтось керував, щоб хтось розпорядок давав, а то що ж воно вийде? Бо одкатка теж важлива робота і коли тут якась затримка вийде, то від того програє і вибій. Треба, щоб усі дільниці на шахті, як коліщатка в машині, працювали добре. Отоді тільки все буде гаразд, і видобуток вугілля збільшиться» — міркував він, намагаючись себе заспокоїти.

А втім він не міг досягти порушеного спокою.

Тільки заяви і підеш у вибій, вибійників же не вистачає. Чи ти тільки язиком умієш — бриніла голосно фраза. І що довше намагався він розсіяти

свій настрій, заперечити слухність закидів старого, то все більше хмурився, хвилювався, тратив рівновагу, все дужче почував непевність, хисткість своєї позиції.

Йому стало потім, і соромно, і ніяково. Йому здавалось тепер, що в тім, що вугілля подається на-гора надто мляво, є певна доля і його провини. Він подумав, що старий мав рацію, радячи йому піти у вибій. Тим то постановив негайно, по закінченні своєї зміни поговорити з техніком про роботу в шахті.

II

Технік Власов, звертаючись до вибійника Дудки, сказав, між іншим, не надаючи ніби тому особливого значіння:

— З тобою, Семене Христофоровичу, піде в шахту ось цей хлопець, — показав він рукою на низькорослого парубка, що стояв збоку, притиснутий натовпом до дверей.

В кімнаті нарядного приміщення, слабо освітленій електрикою, товпилась ще сутінь. Тим то Семен Христофорович, засвітивши свою акумуляторну лампочку, здіймав її вгору, наводячи блідий світ на обличчя хлопця.

— Як тебе звати? — спитав він його несподівано, бажаючи ніби переконатися, чи не знає він його, чи не зустрічав, бува, десь перед цим. — А, це ти? — витиснувши здивовано, ніби ніяк не міг сподіватися на зустріч з хлопцем саме тут, у нарядній, перед спуском у шахту.

— Я, — відповів хлопець стримано, так само, здавалось, вражений із цієї зустрічі, — Панько Сокирка, — додав він неспіливо, впізнавши в особі Семена Христофоровича вчорашнього свого співрозмовця в клубі, й, не знаючи як себе поводити перед ним, спустив очі додолу.

Семен Христофорович помовчав хвилинку, ніби замислившись про те, чого саме має йти з ним цей хлопець. Потім, кинувши на техніка запитливий погляд, сказав:

— Хай іде, тільки, що він має там робити?

— Ми його прикомандируємо, Христофоровичу, на деякий час до тебе. Знаєш, була постановою шахткому, щоб новаків прикріплювати для навчання до кадрових, досвідчених вибійників. Хай походить, спробує, — відповів технік.

Христофорич, при слові прикомандирується, знову здійняв угору свого акумулятора й пильно поглянув на худорляве, з гострими рисами, обличчя хлопця, потім зміряв всю його присадкувату, шуплу, що не пишалася міццю, фігуру й закинув тоном подиву й скептичності.

— На вибійника таки хоче вчитися?

— Хай походить, повчиться, а там побачимо, — відповів технік, заспокоюючи Христофорича.

Останній знизав своїми плечима, ніби не зовсім вдоволений й сказав глухо: — Що ж, ходімо.

Панько трохи неспіливо, ніби побоюючись цього похмурого і не зовсім доброзичливого, як йому здалося, настроєного вибійника, втішаючись лише з думки, що це «старий, досвідчений шахтар», пішов за ним до підоймного стовбура.

Незабаром кліть, злегка гойдаючись, хвилинками злегка підстрибуючи, ніби вгору, швидко полинула вниз вузьким стовбуром у темну безодню.

Коли кліть, притишивши свій швидкий лет, стала рівно і зручно на твердий ґрунт п'ятсотметрової глибини, і стовбуровий спустив поміст, з неї вийшов гурт людей.

Засвітивши свої акумуляторні лампочки, вони пішли чорним, як саме вугілля, склепінням, з густою, мов непрониклива заслона, тьмою.

Це був квершляг, корінна артерія підземних шляхів, — досить просторий коридор з підпертими грубими сосновими стояками - стінами, з обтягнутою обабоподами покрівлею, з двома парами рейок, що бігли від стовбура.

Спочатку люди йшли гуртом, одне за одним, повільно і мовчазливо, подібні одне до одного, у сірих підперезаних піджаках, зі спущеними на обличчя крисами брезентових капелюхів, з засуненими за ремінці обушками, лише зрідка перемовляючись між собою.

Але за сотню якихось метрів, опинившись на перехресті чотирьох коридорів, вони почали розходитись в різні сторони, поділившись на невеличкі гуртки.

— Нам праворуч, на Аршинку. Чуеш, Паньку, чи як тебе? — гукнув Христофорич у спину парубкові, що механічно, не добачаючи в темряві людей, пішов був за передніми ліворуч.

— Хай хлопець погуляє, до зміни ще довго, — кинув хтось жартома, викликавши веселий сміх інших.

Панько, зніяковілий і мовчазливий, почуваючи ніби провину і разом безпорадний, побоюючись ніби загубитись в цих невідомих йому лабіринтах, кинувся назад.

— Ти вже мене держись, — буркнув суворо Христофорич, повертаючи праворуч, слідом за двома товаришами.

Вони вступили тепер у вузький, ніби то це був глухий завулок, порівняно з квершлягом, коридор - штрек, з однорейковою колією, що місцями проходила ледве не під самими стійками кріплення, з низькою навислою над головами покрівлею. Калюжі води, що непомітно промикалася краплинками з верхніх шарів породи, попадалися де - не - де в коридорі, перетинаючи путь.

Тим то йшли повільно, на згінді, щоб не зачепитись головою за звислу покрівлю, й обережно, напам'яць, пробуваючи ніби ґрунт під ногами, то притискуючись до самої стіни, щоб обминути калюжу.

Панько йшов позаду усіх. Він вперше оце, за свою недовгу працю на шахті, спустився в її підземелля, вперше, власне, побачив її, бо, працюючи там на поверхні на одкаті, хіба ж можна знати її? Отож він із особливою цікавістю, й сторсжжю чуйністю, що певно з кожним буває, хто вперше потрапляє в незнані й таємні коридори підземного світу, — посувався наперед.

Тримавши за гачок акумуляторну лампочку, він нервово водив нею перед себе, освітлюючи ґрунт під ногами, то підносив трохи вгору, наводячи її бліді пасмечка на покрівлю, на стіни. Погнуті, навіть надтріснуті стійки кріплення, що ледве стримували, здавалося, тиск мільйонів тонн породи з боків і згори, кидалися йому подекуди в очі. Важкі кряжі породи звисали зрідка зі стелі між прогнилими об'ємами кріплення, ладні, здавалося, щохвилини обірватися вниз. І Панько з острахом озирався по боках, думаючи про можливі завали. Він хотів навіть спитатися про це, але не наміслився, побоюючись виявити перед товаришами свою несвідомість і тривогу.

Заховуючи в собі хвилювання, він натомленою, важкою ходою йшов за передніми, втоплюючи очі в густу темряву склепіння і раз - по - раз стукаючи головою об випнуття покрівлі.

Але штрек був довгий, глухий і мовчазливий, ніби сюди ніколи не ступала людина. Це був вранішній час, коли в шахті, у вибоях і на сполученнях наступає на короткий час тиша, коли передня зміна повернулася уже на - гору, а нова почала лише спускатися, коли навіть коногони, що, буває, запізнюються в шахті, щоб вивезти більше на - гору вугілля й очистити вибої для нової зміни, на цю хвилину покінчили із своєю роботою.

Отож штрек, позбавлений коногонського руху, що важким гуркотом вагонет, оживляє глухі коридори, на цей час був сповнений мертвої тиші, де губилися виміри часу й простору. І лише несподівані шуми вітру, що проносився вентиляційними трубами, омиваючи штрек і лави від можливого газу, та забурена партія порожніх вагонет, свідчили про недавню присутність людей і працю в цьому забутому ніби тунелю.

— Та де ж йому буде вже край?— спитав нестерпівши Панько, якому не раз уже здавалось, що от спереду маячить куток, а проте помилявся, бо коридор ішов далі і далі.

— Підтягай штани, щоб не загубити, бо як пройдемо ще стільки, тоді й знайдемо край,— відповів Христофорич похмуро.

І знову йшли мовчазливо й повільно, у пухкі обійми тунельної ночі, пускаючи перед себе бліді пасмечка світла з акумуляторів.

Ця мовчанка гнітила Панька, як і безкрайність коридору, з його нашорошеною тишою, з пухкою, непроникливою тьмою. Він мимохіть згадував оповідання про випадок на одній із шахт, що про його читали і в місцевій газеті. Оповідання про ганебний вчинок одного шахтаря, про те, як він спустився у шахту з двома новаками й завів їх кудись у далекий, уже вироблений штрек, куди звичайно не заходять люди й, загасивши свою лампу, зник звідти, залишивши хлопців у штреку, як вони блукали цілу добу по темних лабіринтах, аж доки не натрапили на вибійників, що вивели наляканих на поверхню.

Це був сливе чи не єдиний випадок, відомий йому, що трапився з молодими хлопцями. І хоч Панько і не припускав можливості подібного вчинку від Христофорича, проте його загадкова похмурість і скептичне ніби ставлення до нього, мимохіть наvertsали йому думку на той випадок. І він, стомлений незвичайною ходою, назгінці поспішався за Христофоричем, щоб ані на крок не відставати від нього, щоб не згубити його з очей, не лишитися одному в цих порожніх безкрайніх тунелях.

Бліде світло заблимало, нарешті, в коридорі. Розтоплюючи згусклу темряву, це світло з кожним кроком вперед ставало яскравішим. Два вогники акумуляторних лампочок, як дві свічки, горіли в коридорі, під покрівлю, а збоку коло стіни мерехтіли силуети двох чоловіків.

Глухий звук молотка і дзенькіт заліза долітав звідти.

То працювали слюсарі, проводячи труби.

Отож всі, скориставшись з цієї нагоди, спинились тут і зацікавлено дивилися, як слюсарі приладнювали трубу до сітки, що тяглася під стелю вдовж штреку, нагадуючи собою звичайнісенький вентиляційний провід.

— Ну, як воно, хлопці, працюється? — проказав один з двох шахтарів, що йшли попередку на невеличкій віддалі від Христофорича. — Чи скоро свою механіку закінчите?

— Ось як дотягнемо до лави та спустимось вниз, так механіка і готова, хоч компресор пускай. За тиждень - другий мабуть впровадимо — відповів слюсар, наводячи лампочку на сполучення нової труби із сіткою.

— Тоді, кажуть, вугілля так і потече, так і поспилється, тільки встигай на - гора вивозити, — вставив другий шахтар, з ноткою іронії в голосі.

— Потече чи поспилється — це побачимо, а що те барахло деведеться викидати, то це вже факт, братухо, — живнувши на обушок, що стирчав у шахтаря за ремінцем, — відповів слюсар.

Шахтар відступив до другої стіни й, доткнувшись рукою свого обушка, ніби захищуючи його від призиристого ока слюсара, поглядав на останнього, то на обушок, не знаючи, що відповісти на слюсареву зухвалість.

— Твоїми устами мед пити, — відповів за нього Христофорич, з неменшою, здавалось, скептичністю в голосі до слюсарєвої думки.

Потім всі рушили далі.

Присутність людей у штреку, дзенькіт заліза, нарешті, розмова, розвіяли пригнічений настрій Панька, викликали в нього бажання нав'язати розмову. Зрозумівши, що труби прокладають для передачі від компресора стислого повітря і що мова йде про роботу відбійних молотків, Панько спитав Христофорича, чи механізація торкнеться і того вибою, до якого вони йдуть.

Та Христофорич нічого не відповів. Він повернув лише назад голову і блиснув на Панька, що йшов слідом за ним, такими очима, що в того раптом відпала охота далі провадити на цю тему балачку.

Тимчасом вони спинились поблизу глухого закутку штреку, і Панько з цікавістю став поглядати у чорний закут, чекаючи, що ж буде далі. Але не встиг озирнутися, як двоє шахтарів, зігнувшись, полізли у невеличкий проріз, що з'яв, тепер він побачив його, коло себе збоку, під стіною штрека, і зникли десь у ямі. А за ними повзком спустився й Христофорич, крикнувши вгору.

— А тепер і ти лізь за мною!

Панько зазирнув у нору. Темний проруб, освітлений вгорі акумуляторною лампочкою Христофорича, йшов униз, зникаючи десь у глибинах, ніби в якомусь проваллі, з підпертою короткими стояками низькою покрівлею.

Він відчув інстинктивний страх і мимохіть відступив назад.

— Та лізь сміліше, всі ж сюди ходимо, — знову крикнув Христофорич, що, зрозумівши Панькове вагання, затримався був поблизу, чекаючи на нього. — Почепи до піджака за петельку лямпу, щоб спереду світила й спускайся. Ну ж спускайся за мною!

Панько, все ще вагаючись, нерішуче ступив наперед й обережно поліз у нору, спускаючись до Христофорича.

Тепер вони повзли крутоспадистою, зовсім низькою лавою тонкого, на аршин уже вибраного вугілля, тримаючись руками за верхню пару, а ногами спираючись на нижню пару стояків, що, міцно забиті між підшоивою й покрівлею, підпирали собою всю вагу верхніх шарів породи.

Дрібні вугільні грудочки, полишені в западинах підшови, зривалися з їхніми порухами й швидко, із шелестом зливи, неслися вниз, зникаючи десь у темному проваллі. Панько з страхом, з притисненим віддихом, вслухався в цей шум. Йому мерещилися страхіття, йому здавалось, що осідає покрівля, що тріщать стояки, що от-от рухне порода, що він нарешті втратить рівновагу, втратить здібність триматись руками й полетить униз, не знати куди, у безвість, як летять оті вугільні дробинки.

Пойнятий страхом, він хотів, щоб якскорше вибратись із цього склепіння, що заваджало йому вільно рухатись, що забивало йому дух, що гнітило його своєю низькою важучою покрівлею. Короткі секунди видавалися йому безмірно - довгими годинами, а стометровий схил безмежно довгим, безкрайнім.

А втім щодалі він спускався вниз, і там де на нього ніби чекала якась небезпека, він бачив той же ходок, що спадав рівним напрямком, виблискуючи лупаковою покрівлею, міцно підпертою стояками, він сміліше ставав на стояки. А близькі голоси, що вчувались вже звідти, з нижчих шарів, разом з ударами обушків, повернули йому втрачену рівновагу.

— Так ось де вони! — витягнув він з полегкістю, побачивши в приступках війників, що вже працювали.

Христофорич заліз під перший згори приступок. Тут, присвічуючи акумулятором, уважно обдивився навколо. Потім поставив лямпочку, зняв з себе одержу, бо в приступку було тепло і парко, й опустився на дрібне вугілля, що лежало на підшіві перед вибоєм. Сівши по - турецькому й випнувши колесом оголену спину, а головою схилившись наперед до вугільної верстви, він взявся за обушок.

Тримаючи держака близько за край, він легко і звикло опускав обушок, загартованим його зубком, на міцне вугілля, то просто перед себе, то трохи збоку, шукаючи м'якших шарів, щоб легше зануритись в нього, щоб ширше зробити гніздо. А зробивши його, цукав обушком трохи вище над ним. Відбите вугілля падало коло ніг, із гуркотом грізного водоспаду сповзало само собою вниз до плити на нижчому горизонті, звідки крізь люк спалося у подані вагонети. Густий вугільний пил, що здіймався з кожним ударом обушка, з кожним падінням відбитого вугілля, все міцніше насичував повітря, лягаючи грубим шаром на обличчя, на оголену спину. А

Христофорич все рубав і рубав, рівно і спокійно, з однаковим, здавалось, ритмом опускав, то зди́ймав свого обушка. Лише в ряди - годи притишував свою роботу, витирив запорошене скло акумулятора, піднімав його світло, щоб виміряти кількість газу в приступку, то піднісав його близько до вугільного шару й уважно обдивлявся його залягання. Потім, змінивши свою позу, підбiгавши під себе ноги, а то схилявшись набік, у напівлежачому стані, знову цюкав своїм обушком, пристосовувався, якби зручніше і легше скерувати свої удари на вугілля.

І вже геть пізніше, по якійсь годинці роботи, коли зарубування верстви досить позначилось, він дав собі перепочинок, а разом звернувся до Панька, ніби тепер лише загадав про його присутність.

— Ану, парубче, спробуй, ще й ти ось тут, — кинув він, вилазячи із вибою. — Порубай, а я подивлюся.

Панько, як тільки дісталися до приступку, з цікавістю озирався навколо, на цей незрозумілий і загадковий для нього закуток, на чорний з вилиском шар вугілля, що ішов угору і вниз. «Так ось де його здобувають», — думав він з подивом. Потім як учень, що йому слід вчитися, стежив за працею Христофорича, за вдарами обушка. А що праця видалася йому простою, немудрою, — він взявся і собі підбигати вугілля в приступку, з боку від Христофорича. Проте незабаром, трохи подзьобавши обушком, він змушений був припинити на зауваження Христофорича, що «так не годиться, що треба почекаати, придивитися». Тим то він охоче відгукувався тепер на його заклик.

Присівши перед вугільним шаром, по - турецькому, як то робив Христофорич, він енергійно взявся орудувати своїм обушком. Міцно стискаючи в руках держак, він хутко й розгонисто, щоб надати більшої сили, спускав його на вугілля. А як вугілля не дуже піддавалося йому, то він ще сильніше натискував на держак, енергійніше бив зубком обушка, ніби перед ним стояла стіна, що її треба от зараз, щоб там не було, протаранити.

— Та ти, хлопче, тихше розмахуй обушком, бо так швидко захекаєшся, — буркнув Христофорич, спостерігаючи збоку.

Панько зніжківів, бачучи, що в нього справді щось не так виходить, проте, не знаючи шару й не маючи поради, як пристосуватися до нього, механічно розмахував обушком. Обушок з дзенькотом, потрапивши на міцну залучину, відскакував назад, зробивши лише незначну, мов царапина, зарубину, а Панько бив далі, натомлений, захеканий, непевний уже своїх сил.

— Та ти зубок уже збив, куди ти дивишся, чи ти не добачаєш? — крикнув Христофорич. — Ти краще спочинь та ще подивися, а я вже буду робити, — зауважив він сердито, посуваючись до вибою.

З цими словами Христофорич взявся за роботу, а Панько, схвилюваний, виліз з-під приступка. Він сидів приголомшений, з почуттям принижености, що певно огортає кожного після невеликого дебюту, після невідомого пробування своїх сил.

Тимчасом робітний день відходив. Христофорич, вирубавши визначену на упряжку пайку вугільної верстви, почав одягатись. Потім повзком, так само, як і раніше, спустились вниз, до нижнього горизонту, а звідти штреком, притискуючись часом до стіни, щоб пропустити повз себе коногона з вагонетами, повільною ходою, обоє натомлені, чи задумані, огорнуті своїми мислями, поєшувались до підйомного стовбура.

— Чи ти і завтра пойдеш у шахту? — закинув, нарешті, Христофорич, після довгого мовчання.

— Авжеж, — відповів Панько коротко, поймаючи безраднісним почуттям.

— Та я питаюся, чи надовго ти оце сюди? — Чи так либонь подивитися? — витиснув Христофорич, неясно, ніби щось приховуючи.

Панько насторожився.

— Як то подивитися? — перепитав він, не зрозумівши Христофорича.

— А так, подивитися,— відповів спокійно останній.— Бачиш, парубче,— вів він далі,— за ці два тижні ти в мене чатвертий з тих, що хотіли вийти на вибийників. Один щось днів зо три походив, а двоє так раз тільки й спустилися в шахту. Дивлюся день, другий, третій — немає, тоді питаюся у техніка: «Деж це, кажу, ваші хлопці молоді кадри подівалися?», а він мені тільки рукою махнув. «Не питай, каже, й розчоту не взяли, кудись з шахти завіялись». Отож воно і є, що плутаєтесь ви тут по-дурному, і себе тривожите і нам заваджаєте,— відрізав він сухо не то з докором в голосі й осудом, не то із скептичною ноткою, мовляв цього і треба було сподіватися.

Панько не зразу відповів. Почуваючи себе в шахті зовсім безпорадним, він не насмілювався сперечатися з Христофоричем, хоч той своїм ставленням до нього на протязі дня, байдужо холодним то скептично - глузливим, не раз викликавав у нього образливо - здісні, але все ж стримувані почуття. Та останній випад надто вразив його.

Він наважився.

— А ви, дядьку, і до тих хлопців ставились так добре, як і до мене? — закинув він з ноткою скарги й невдоволення в голосі.

— Я? — здивовано перепитав Христофорич. — Я нічого, моє діло таке, — промурмотів він таким тоном, ніби нічого не розумів, чого саме вимагають від нього. Але почувачи ніяковість, він зам'явся. І вже перед стовбуром кинув якомсь глухо.

Так ти того, прихось... значить, і завтра.

III

Панько, виїхавши на—гора, лишив акумулятора в лямповій, вимився в шахтарській лазні, що містилася тут же під одним дахом з лямповою, перебрався в чисту одежу й завернув у Ідальню. Побідавши, попростував довгими колоніями робітничого виселку, розташованого поблизу шахти, до своєї казарни.

В казарні, в одній із дванадцяти кімнат її, до якої вступив Панько, досить світлій, досить чистій, з білими й голими стінами, де стояло десять залізних ліжок прибраних ковдрами й подушками, було тихо, незвично спокійно. Один пожилець, сховавшись під ковдрою, що тільки волосся стирчало, спав, здавалось, міцним сном, другий сидів на стільці між ліжками, порпаючись у кишеню, щось перебираючи, щось ніби шукаючи, та ще троє, збившись навколо стола біля вікна, уважно слухали оповідання, що його вів один із них, старший віком, кріпильник Мацоха.

Панько, вставши цього дня зраня, щоб вчасно спуститись у шахту, почував тепер дріматність. Огож, знявши піджака, приліг був на ліжку. Але сон не йшов. Враження дня з новою силою постали перед ним, збуджуючи цілу гаму настроїв і переживань, де відчуття сумовитості й пригніченості змішувалося зі злістю й невдоволеністю. Він крутився на ліжку, поглядав втомними очима на вікно, на компанію, що збилася біля столу.

«... Так от і пристав мавр, рятуючись від гніву короля французького, до турецьких берегів — оповідав Мацоха спокійним тоном. — А султан турецький на той час почав війну з царем перським. Довго воювало військо, а кінця—перемоги немає. Тоді пригадав цар перський, що турки люблять жінок і пішов на хитрощі: спорядив цілий полк жінок і пустив їх, амазонок, значить, на турок. І завагалось військо вже турецьке. Побачив султан, що лихо й покликав мавра, про хоробрість котрого вже чув, і призначив його на командира».

Панько, слухаючи оповідання, хмурился, сумовито похитував головою.

— А що, не спиться? — проказав до нього хлопець, що все ще порпався в кишеню. — Ти, кажуть, з одкати в шахту пішов, на вибийника стаєш чи що? Як же тобі працювалось?

— Та нічого, так собі, звісно, це попервах, а там мабуть наладиться. А ти Васю, чого це клопочешся? На зміну вже збираєшся?

Вася підвів маленькі, прижмуркуваті очі й, посміхнувшись, покрутив запечливо головою.

— На зміну, та не ту, — кинув він загадково й, озирнувшись, підвівся на ноги, ніби щось пригадавши. — Ей, Колько, вставай! — ступив він до ліжка, де спала під ковдрою людина. — Вставай прокляттям заклеймлений, як там спивається, бо вечір вже близько, — додав він зниженим голосом, стягаючи з того ковдру.

— Чуєш, Колько? Не хочеш? — скрикнув він, вражений, на сонне белькотання молодика, що, згорнувшись клубочком, знову сховався під ковдрою. — Не хочеш? Не підеш? Так на якого ж ти дідька волинку тяг і мене з пантелику збивав? Збирайся! Чуєш? — торгав його за ноги. — Не пойдеш? Я так і знав, чортова вобла, що ти це зробиш в останню хвилину, — репетував Вася, удаючи, ніби справді його і не знати як піддурили.

— Та ти, Васю, не костричйся, не заваджай, дай і нам слухати, — кинув йому лагідним голосом один з молодих хлопців від столу.

Мацоха на хвилину припинив свою мову й очікувано поглянув на Васю.

Вася, вплимавши його погляд, примовк. Якийсь мент і собі слухав оповідання, перейнятий почуттям поваги і заздрости до оповідача, потім підійшов до кошика, зачинив кришку, і, взявши на замок, поставив ближче до дверей.

— Вертаюсь додому, — промовив він стиха до Панька. — Умовлялися удвох з ним, — кинув на ліжку, — земляки ми, він з Київщини, а я з Волині, а це не хоче, союз розбиває. Доведеться самому. А може, знаєш, Паньку, замислився на хвилинку — поїдемо удвох, все одно у забіт ти довго не висидиш. А вдвох веселіше б їхати, — закинув він з лукавою посмішкою.

Хлопці перезирнулися, один ніби спостерігаючи, яке вражіння справила його пропозиція, а другий здивований з неї, так легко і просто, і несподівано висловлено. Проте обидва мовчали. В кімнаті настала тиша, порушувана лише оповіданням кріпильника про відважного мавра, про його надзвичайні пригоди, повні страхіт і ризикованих ситуацій, про його відвагу й перемоги.

«... І каже йому султан, — брилила чітко мова кріпильника, — за те, що ти розбив у смертному бою царя перського й врятував мою державу від розеру, за ці твої заслуги призначаю тебе великим пашею. І став він пашею над усіма пашами, найважливішим чоловіком у всій імперії, що над ним нікого вже старшого не було, хіба ще тільки сам султан. Йому найбільш багатства, йому перша слава й хвала. Жити б ото та веселитись, аж тут не до того: ходить паша, цебто значить мавр, сумний, невеселий, як віск на огні тає. Бачить султан, що на очах паша тоне і каже: «Чого це ти, мій вірний паше, зажурився? «Відпусти, мене, кажі, великий царю, поїхати з твоєї землі». «Чим же ти в мене невдоволений? Скажи мені і все тобі буде», — допитується султан. — «Всім я, кажі, вдоволений, великий царю, тільки не можу я жити без принцеси. Відпусти мене, я поїду до Франції, щоб хоч краєчком поглянути на тамтужу принцесу.»

— На принцесу? — моргнув Вася з масляною посмішкою в бік кріпильника, перебиваючи йому мову.

— Іч куди завертає, а ще пролетаріят!

Мацоха, при слові пролетаріят, підвів голову й, насторожений, застиг був на якийсь момент в задумі. Але швидко, зрозумівши ніби, що нічого антипролетарського він не зробив, зневажливо махнув рукою.

— Ти, Васю, нам не заваджай, тобі про це вже сказано, а що до принцеси, там це ж тільки так, до слова, про мавра, значить, мовиться.

— Бай, бай! І не виправдуєшся, — відгризнувся Вася, — бо щож тут такого, коли б мені, приміром, полюбила якась принцеса? Чи пролетаріят на таке діло, думаєш, слабує?

— Бай, кажу, далі, бай! — заохочуючи проговорив, з поважною міною на обличчі, — а ми ось теж чкурнемо до своїх принцес. — Чкурнемо, Паньку? — змінив він раптово мову.

Панько змріяв парубка пильним оком. Хоч він і жив з ним уже тиждень в одній касарні і знав, що той прибув так само, як і він з Волині, з якогось радгоспу, але працюючи в різні часи він майже ні разу не розмовляв з ним. І тепер, слухаючи його мову, цього кремеznego, присадкуватого, з маленькими очима парубка, перейняту легковажним і разом благодушно — спокійним ставленням до речей, він ніби вперше бачив його.

Не відповідаючи на його запитання, він закинув, чи ж варто було зриватися з дому, забиватися сюди, аж на шахти, щоб через кілька днів повертатися назад.

Вася з посмішкою процідив, що йому не має про це часу розмовляти, що риба, мовляв, шукає де глибше й раптово, накинувши теплого піджака на плечі, взявся за кошика.

— Так ти, Паньку, не хочеш? А я думав компанію підтримаєш. То бувайте здорові. Наших тут нету — проговорив Вася, відступивши до дверей. — А там на Волині у нас все таки веселіше і просторніше, — кинув він із - за дверей.

Панько нічого не відповів. Зібгавшись у ліжку, ніби йому стало холодно, він намагався заснути. Але тепер ще більше виразно вчувалась мова кріпильника, мимохіть притягаючи його увагу.

«... І привели до паші, до мавра, значить, полоненого командира розбитого війська французького, — тяглося далі оповідання, — а командир цей виходить не простий, а сам король французький. Побачив паша таку історію і каже йому строго: ну, царю, житті твоєї тільки день. Побілів король, затрусився, а мовчить. Одне, каже, тільки й може тебе врятувати, віддати за мене принцесу. Побілів король, затрусився, а мовчить, годину мовчить і другу, і третю, а потім пішов до паші і каже: Якщо ти переміг мене у відвертому бою, то хай буде по — твою. А швидко й весілля справили».

— Отак і доскочив мавр після довгих странствій і пригод руки принцеси, — додав на закінчення кріпильник, підводячись із - за столу.

— Ото мавр був та й фортуна йому все таки таланила, — завважив один з хлопців. Тоді вставив і другий:

— Фортуна то фортуна, та без доброї голови на плечах того б не доскочив, десь та спіткнувся б.

— Авжеж, що спіткнувся б — погодився і кріпильник.

І всі трое, згадавши, що ще не обідали, що треба чогось попоїсти, а там і на зміну готуватися — потяглися до дверей.

Панько, що нетерпеливо, стримуючи в собі злість, чекав на закінчення оповідання, підвів голову. «Ось якими бриднями забавляються» — подумав із сумом і білію, спускаючись на діл.

Це оповідання, і увага, з якою молоді шахтарі слухали його і поведінка Васі, і ставлення до нього, Панька, Христофоровича — все це мимохіть в'язалося одне з одним, перепліталася між собою низкою невидимих ланцюжків, викликало в нього розгублений, безпорадно — пригнічений настрій.

Він став коло вікна. І що довше дивився на шлях, що ним простував Вася, з кошиком у руках все далі посуваючись до станції, то цей настрої сумовитості все міцніше охоплював його.

Він мимохіть перенісся на Волинь, у село, де виріс, де жив до останніх днів, звідки й прибув сюди, мобілізований від комсомолу в Донбас, на шахту, пригадав свою працю в колективі, де все було йому звиклим, близьким, зрозумілим, і своїх товаришів, що з ними він почував себе, як з рівними, колектив, де посідав він не останнє місце, — і цілий рій думок, не цілком ще оформлених, але невідчепних і турботливих, закружляв у голові.

Чи не зробив він необачної помилки, погодившись їхати сюди на шахті, де він ніби чужий, нікому непотрібний, цілком зайвий? Яка користь від того державі, що він зривався з цікавої для нього праці, де був не останнім гвинтиком, щоб піти туди, де він становив якусь попихача? Бо чи ж вийде з нього коли справжній шахтар? справжній вибійник? Чи пристосується він до роботи у вибої? — згадував він з почуттям страху свою подорож по темних коридорах шахти, і спуск крутопадистою лавою і бурчання Христофорича.

«То що ж робити? Що?» — ходив він тепер по кімнаті, нервовий, стурбований, не маючи відповіді на запитання.

Він знову кинув оком на шлях, де в даліні зникав уже Вася, і раптом наважився. Треба їхати, — майнула в нього думка, — їхати негайно, не гаючи часу, туди, де він потрібніший, де, корисніший. Авжеж — де більше корисніший, бо тут обійдеться і без нього, а там хто знає, а там, чого доброго, без нього і колектив шахтіріє, якщо зовсім не розпадеться», — вмотивовував він своє рішення.

Він витяг з-під ліжка свого кошика, і нервово, поспішаючи, побоюючись його спізнитися, чи бажаючи, може, уникнути зустрічі, що перешкодила б його намірам, став порпатися в кошику, складаючи в нього свої речі. Аж ось на ліжку заворушилось. Коля, скинувши з себе ковдру, плигнув на діл.

— От тепер і на зміну можна збиратись, — промурмотів він, протираючи очі й речучися за шкарубки шахтарські чоботи. — А ти, Паньку, куди ж це, чи не слідом тим пройдисвітом Васею хочеш майнути, принцесу добувати? — запитав з поцілюшкою, побачивши кошика серед кімнати і біля нього заклопотаного Панька.

— Та це я так, — зашарівшись, витиснув Панько тоном людини несподівано прийманої на гарячому вчинкові.

Коля ще раз поглянув на нього недовірливо й, посміхаючись, трохи жартома проказав:

— Не вам, хлопці, хай це буде сказано не для образи, оту принцесу добувати, не вам! — додав з ноткою докірливості і зневаги в голосі.

— Та я що? Я нічого! — процідив крізь зуби Панько зовсім зніяковівши, — не я так, — поправився несміливо, закриваючи кошика.

— Я теж нічого, — відповів сухо Коля, підперізуючись ремінцем, — тільки авр, знаєте, п'яток нікому не показував. От!

Панько несміливо посунув ногою кошика під ліжко, винувато відійшов до кна.

Почуття болючого сорому опанувало його свідомість, охопило всю істоту. То був сором і за його щойно виявлений намір тікати, і за недавні спроби виправдати свій вчинок, і за неясну, приховану, не щирі відповідь.

Він тільки тепер зрозумів, що справді хотів тікати, злякавшись незвичних обставин і труднощів нової, хоч, правда, і тяжкої праці, що його міркування про доцільність і корисність його повороту додому, тільки нікчемні спроби виправдати своє дезертирство з фронту. Так чого ж тоді він вартий? Чи не мав Христофорич рації так скептично, так недовірливо ставитись до нього? Чи не дав би він йому знову, не пішовши в шахту, нових козирів до глузливого поводження з іншими робітниками. Ні, він цього не може, не мусить робити! Він повинен перемогти труднощі, показати свою витривалість.

— Так мавр п'яток не показував? — звернувся він з винуватою усмішкою до Коля. — Той умів перемагати? А я того, знаєш, ледве чи не... — натякнув він на свої недавні наміри.

І Коля коли покивав вибачливо головою, мовляв він це бачить, Панько, звеличавши, позбувшись ніби важкого тягарю, легко й задиркувато, проте почувавши не ніяковість, штовхнув Колю плечем.

— А тепер ми ще поміряємось з Христофоричем, — додав він рішуче, з молодим запалом і задавакуватістю в голосі.

IV

Вийшовши другого дня на зміну завчасно, щоб не запізнитися, щоб не дати Христофоричу, як про це думав, будь-якого приводу для балачок, Панько довго тинявся по нарядній, чекаючи на Христофорича. Отож, побачивши, нарешті, його на дверях, він вдоволено, забувши, здавалось, всі прикрощі минулого дня, пішов до нього назустріч, й натякнув діловитим тоном, що пора спускатися в шахту.

— А ти тут? — відповів Христофорич здивованим і разом похвальним тоном, — ось поїдемо і в шахту, не поспішайся тільки поперед батька, — завважив він більш прихильним ніж сердитим голосом.

За якусь хвилину вони були коло підйомного стовбура й, протиснувшись крізь натовп у кліть, наповнену людьми, летіли вниз на п'ятсотметрову глибочину.

У шахті, розійшовшись на перехрестях коридорів з людьми, вони пішли удвох, прямуючи до лави.

Згускла, важуча, нерухома тьма порожнього коридору, де пахло вогкістю, де часом ставало душно і мляво, поглинула їх. Розтоплюючи акумуляторами цю темряву перед собою, вони посувалися обережно і повільно, попереду Христофорич, а за ним Панько, чуйний сторожкий. А втім таємничість шляху, що минулого дня своєю незнаністю так лякала його, тепер не хвилювала й ого. Він ступав сміливіше, намагаючись дотримуватись ходи Христофорича, що добре знаючи і grunt, і покрівлю, і кожне виплуття вмів добре маневрувати.

— А я, сказати по щирості, не дуже сподівався, що ти сьогодні підеш в шахту, — проговорив згодом Христофорич, ніби йому муляла якась думка, що її він довго приховував в собі.

Панько, присмемно вражений словами Христофорича, а ще більше зворушений його спокійним тоном, що так вирізнявся від тону минулого дня, хотів щось відповісти, але стримався, не знаючи як краще, як зручніше звернутись до нього.

— Я хочу привичитись, Христофоричу, — до роботи, — нарешті наважився він. — Хочу повчитися. Навчаються ж люди, не всі приходять готовими вибітьниками.

— А це вже так. Я і сам скажу: треба повчитись, звикнути, а що ті хлєпці пішли, так я тут, по правді, не причинен. Може, що й сказав, так у нашому ж ділі без того не обійдеться, а що вони пішли, то це знов же їхнє діло, — премовив Христофорич, не то виправдуючись, не то відповідаючи на мимохіть зроблений Паньком минулого дня докір.

І знову йшли мовчазливі, ще ніби відчужені, проте з розтопленням уже холодком, з відчуттям ніяковости, але без неприязні чи недовір'я, зроджених минулого дня.

Заспокоєний Панько, без особливої втоми й зусилля, плентався тепер за Христофоричем. А що дотримувався його ходи й вчасно завважував на неадаптності шляху, то рідше діставав головою об покрівлю, не так часто шубовстав ногами у калюжу води.

— Як попоходити тут день - другий, то можна й навчитись, щоб без гуглів значить вертатись, — сказав він, посміхаючись.

— А то вже так, — погодився Христофорич. — Можна й навчитись. — А вже як років з двадцять або тридцять походити, можна знати тут кожну ямку, — кинув він, здавалось, між іншим не надаючи особливого значіння тому «двадцять» чи «тридцять» років, нібито ця різниця часу не така вже й важлива.

Тоді Панько поцікавився, як давно працює тут Христофорич.

— Та працюю, — відповів Христофорич. Потім помовчавши і ніби щось пригадавши проказав: — Давненько, вже, вважай з того часу, як Большой кулак показався. Скільки це часу буде? — спитав він своєю чергою, загубивши ніби лічбу рокам.

А що Панько виявив свою необізнаність, мовляв, що то за один, цей Большой кулак, то Христофорич здивовано і з докором сказав:

— Ти цього не знаєш? Та й то правда, відкіля тобі знати, тебе ж і на світі ще не було. Большой кулак, щоб ти знав, це був такий велетень, у Китаю з'явився, його ні куля, ні гармата не брала, не хотів, щоб інші народи за китайську шкуру переходили чищо. Ну й пішов проти них війною і став їх косити, проти нього гармати, і цілі полки, а він іде та косить. А я ото був у салдатах, незадовго перед тим повернувся додому, а тут тільки й розмов про Большого кулака, тільки чуток, що про війну. А тут поблизу французи оцю саму шахту заклали, і знов пішли чулки, що хто піде в шахту працювати, того і на війну брати не будуть. Як я подумав, подумав та й пішов собі в шахту, і оце й досі працюю. Це дев'ятого року виходить, чи що?

— То це від боксерського руху в Китаю, — вставив Панько обережно, пригавши дещо з однієї книжечки про рухи в Китаю й, посміхаючись з Христофоричової уяви про Большого кулака. Але побоюючись своїми поясненнями порушити його настрої, він промовчав про Большого кулака й сказав тільки з почуттям подиву і подиву про Христофоричеву роботу.

— Виходить, тридцять років уже в шахті? Оце справді героїство!

Розчулений Христофорич відповів, що він міг би й лишити вже працю, на пенсію піти, має на це право, але ж як то він, здоровий ще чоловік, буде вдома без діла сидіти та ще тепер, коли вибійників малувано, й програму не виконуватися.

— Треба ще попрацювати, а смерти ніколи не буде пізно, встигнемо, — проговорив він таким тоном, ніби його відпочинок, перехід на пенсію безпосередньо назавтра з увагою про смерть.

Згадка про смерть насторожила Панька. Він мимохіть втиснув очі у непроникувату темноту коридора, став чуйно прислухатися до глибокої тиші, порушеної ще гудінням вітру в трубах та ледве вловимим шелестом крапель води, просоченої із породи.

— А що, Христофоричу? — поспитав він стривоженим тоном, — за свої тридцять років багато, мабуть, усякого дива довелось тут бачити? Тут же звідусіль можна щось сподіватися? Отак підеш і не вернешся, і не знатимуть, де ти і що з тобою трапилось так і забудуть.

Христофорич посміхнувся.

— Ну, це ти дурниці вже плетеш. Попервах ніде ти не дінешся, бо шахта, як карті, уся на виду, потім єсть таке шахтарське правило, щоб там унизу з ким трапилось, вважай, що людина жива і ти мусиш її знайти.

Тоді Панько натякнув, що нещастя в шахтах все ж такі бувають, трапляються, що це ж він читав не раз і в газетах ще там вдома, на Волині.

— Бувають і нещастя, чого ж не бувають, бувають, — відповів спокійно Христофорич, ніби говорив про звичайнісінькі буденні речі. — Приміром у нас, — сказав повільно, — з тиждень тому задавило одного плитовщика. Коногон йому: сидай, каже на вагончики, не помагається значить, а той байдуже, примостився з вугілля і хоч ти кола йому чеши на голові, і тут як на те, цей вагон, де сидів плитовщик, зійшов з рейок, плитовщик від удару злетів з вугілля, попав між бортом вагончика й рямою кріплення — і тільки в'юшка потекла. А то буває газ вибухне. Чого? Знов же візьме ото якийсь тетеря й закурить, ніхто думає не побачить, чого ти стіснятися, а вона раз огник, а шахта газова, або пилу багато і вже готово. Як же буває в шахті, тільки як ось що скажу: я тридцять років тут роблю, а й пальця собі не покалічив. А чого? Треба значить по правилах усе чисто робити, по правилах ходити й поводитися, і не тільки, щоб ти це робив, а й твої товариші, що з тобою в шахті. Тоді нічого страшного не трапиться, все буде гаразд.

Панько з подякою зігнув, потім зробивши закид на адресу тих необачних думок, що так легковажили в шахті, подумав заспокоїливо, що тут справді, не так

уже страшно, як здавалось йому першого разу. Вони непомітно дійшли до слюсарів, що працювали коло сітки, недалеко від спуску до лави.

Дивлячись, як вони уперто намагалися приладнати одне до друге коліно, що ніяк, здавалось, не вкладалось, як треба було, Христофорич призириливо махнув рукою:

— То ви таки справді думаєте і в лаву тягти оцю ковбасу? — показав він лямпочкою на трубу.

— Беззастережно, — завважив слюсар, — аж до вас доберемося, щоб сили вам піддати.

Христофорич покивав зневажливо головою й пішов далі ніби байдужий. І вже згодом, опинившись коло ходу в лаву й залязючи в нього, буркнув невдоволено: «тягніть, тягніть, який тільки з того товк буде».

Панько, позирнувши в яму, знову відчув інстинктивний страх, ніби йому випадало оце зараз пускатися в далеку, повну всяких небезпек, подорож. Та це був лише один момент. Почувши бурчливий голос Христофорича, він зараз же, опановуючи себе, поліз у дірку. Голосний сміх, що розітнувся там угорі, із штреку, викликав у нього цілковите заспокоєння. Йому здалося, що там, де так сміються, не може бути нічого страховитого. Він наважився навіть спитати Христофорича, чому він вважає, що з тих труб ніякого «товку не вийде». Та впіймавши від останнього облизня, що це, мовляв, не його розуму діло, замовк.

Тимчасом, пролізши схилом сто метрів, вони дісталися до місця вибою. Тут завернули до першого приступку, де працювали напередодні, й, роздягшись, почали готуватись до роботи.

В приступках стояла мертва тиша: там, видно, нікого, окрім них, ще не було. Тим то перші удари Христофоричевого обушка віддалися тремтливою луною, що покотившись порожнім склепінням, якось вразливо порушила замогильну, нічим здавалось, не порушвану тишу.

Та незабаром згори, зсуваючи вугільні дробинки, що швидко, з гулом і шумом котилися вниз, спустилося до своїх приступків ще троє вибійників. І мертве, зловісне своєю тишою, склепіння наповнилось дунких звуків, де серед глухих ударів обушків і падіння підбитого вугілля, вчувався гомін і сміх, і лайка, і жарти, ніби тут все було до того безпечно і звично, що не викликало особливих турбот ні побоювань.

Панько, знявши з себе одержу, нетерпеливо йорзався за спиною Христофорича й, чекаючи на його вказівки, уважно стежив за його роботою, за кожним рухом обушка, намагаючись зрозуміти секрет його удару.

Він з тривогою посунувся ближче до вугільної верстви, коли Христофорич наказав йому попрацювати. — «Що скаже сьогодні Христофорич?» — подумав він боязко. Він іскоса поглянувши його бік і напружено чекаючи, ніби присудив, взявся працювати, із силою, важко і глибоко дихаючи, став спускати обушок на вугілля.

— Ти й берешся, а все ж у тебе виходить не так, — завважив Христофорич по якійсь хвилині мовчання, придивляючись до Панькової роботи. — Треба рівно й спокійно дихати, тоді довше і більше робитимеш, — взявся він тепер пояснювати. — Та не стискай рукою держак, бо цим саме ти стримуєш розвинену розмахом силу й натруднюєш руки. — Треба, щоб обушок падав на вугілля зо всією наданою розмахом силою, щоб тільки злегка стримувати його рукою за держак. Ось бачиш, зробив він рух обушком.

Панько спочатку, з Христофоричевими завваженнями, розгубився був зовсім, але зразу ж, приємно вражений його порадами, його м'яким тоном і доброзичливістю, опанував себе.

Прислухаючись до його порад, він почав зручніше працювати, краще орудував обушком.

— Правильно, правильно, от і навчисься, — підбадьорював Христофорич. А то знову бурчав невдоволено, побачивши згодом, що Паньків обушок, сковзнувши по вугіллі, з дзенькотом відскакував назад.

— Навчисься та не швидко, щось часто зубки в тебе збиваються. Чи на іскриша напоревся? — бубонів з докором. Тож воно і є. — Думають, що так ото й стануть вибийниками. Ні, ти повчись, попрацюй, щоб усе знати, а то як так робити, то який з того товк — говорив він нібито про якихось, легковажних людей, то просто закидав Панькові.

А втім почувачи ніби ніяковість за свій різкий тон, він брався знову пояснювати, як треба працювати, як слід обминати тверді залучини, пристосовуватись до будови верстви, до розміщення шарів.

Панько, що вразливо сприймав був Христофоричеве бурчання, згодом, призвичаївшись до його тону, досить байдуже реагував на нього. А що добре засвоював його поради і цим саме викликав від його й похвалу, то зовсім був заспокоївся й, посміхаючись, сказав жартома:

— Заждіть трохи, Христофоричу, ми ще з вами поміряємось. І додав не зовсім сміливо: — я вас на змагання ще викличу.

І ніби на доказ того, що він це зробить, що він здобуде на це право, енергійно підбивав обушком вугілля, допомагаючи Христофоричу скорше вирубити пайку потім ставити стояки, кріпити покрівлю.

Цього дня Панько виїхав на - гора, натомлений, з натрудненими руками, з біллю плечах, але спокійний і врівноважений. І коли в касарні, зустрівшись з Колоєю, ей подивився на нього довгим, мовчазливо - запитливим поглядом, відповів просто, посміхаючись:

— Нічого. Не такий вже він, знаєш, як його малюють. Будемо і ми вибийниками. Треба тільки тренуватися.

V

Отож наступних днів він уперто тренувався. Пристосовуючись до вугільної верстви, до самого вибою, він прибирав різних поз. Сидячи по - турецькому, чи підібгавши ноги під себе й орудуючи обушком, він намагався винайти той удар, що із звичайною витратою енергії давав найкращий ефект.

Якщо з кріпленням покрівлі вирубаної верстви він став швидко справлятися, ілком опанувавши цей процес, то натомість його турбувало часте притуплювання зубків, особливо ж побільшений процент зовсім дрібного, пилуватого вугілля, що викликало слухні закиди Христофорича. Та призвичаївшись до вугільного шару, до його залягання і напружу, навчившись визначати й обережно обминати міцні залучини іскришу, що попадалися зрідка у цій верстві, він досяг нарешті і тут крадких наслідків.

А ще пізніше, певний своїх сил, він висловив бажання працювати самостійно, і пішов від Христофорича на сумежний з ним, другий, визначений для нього, приступок.

Ставши тут до роботи, він з пробудженням шанобливості подумав про можливі наслідки. Він турбувався, не стільки власне об тім, що не справиться із своєю роботою, як мріяв, щоб стати якщо не першим серед інших вибийників цієї лави, то принаймні, бути рівним з ними, і перш за все Христофоричем. Він навіть згадав свою фразу, якось кинуту жартома про виклик його на змагання.

Та попрацювавши перші дні, він вирішив почекати із цим, щоб більше пристосуватися, бо з тією пайкою, з якою Христофорич справлявся за одну упряжку, він міг упоратися лише за дві. І коли Христофорич, що наглядав за його роботою час від часу давав поради, одного разу сказав, з чванливо - іронічною посмішкою: «А що, Паньку, не хочеш змагатися?» — він тільки почервонів.

— Язиком легше змагатися, — вколов його ще раз Христофорич. Проте, додав підбадьорюючи: — Попрацював би ти тридцять років, як я, та вирубав би стільки вугілля, як я, по три - чотири тонни щодня, тоді міг би й змагатися — завважив гордовито.

— Заждіть, заждіть, — виправдувався Панько, й зніяковілий, втішаючи себе надією, з молодецькою запальністю провадив роботу.

Тим часом робота коло проведення труб для стислого повітря наближалася до кінця: слюсарі, провівши сітку до закутку штрека, повернули потім у лаву й протягли її до самого вибою, де прикріпляли уже шлянти, а вгорі, у штреку ставили компресор. І Панько, дивлячись як потім його перевіряли, як випробували силу стислого повітря, чекав на перевід вибою на молотки. Мавши надію, хоч і приховану, помірятися з Христофоричем, принаймні наблизитись своїм видобутком до його і цим саме позбавити того розуміlosti, він сподівався досягти цього працею на молотках, коли обоє опиняться в рівних умовах.

Отож він задоволено зустрів техніка Власова, коли останній одного разу, роблячи черговий огляд дільниці, заявив, що дільниця має перейти на механізовану роботу на молотки.

— От нарешті і в нас механіка буде, а то робимо якимись мотиками, — проговорив Панько після заяви техника трохи натяком, поглянувши скося на Христофорича.

Хоч перехід дільниці на механізовану роботу був очевидним і неминучим, особливо із закінченням сітки, проте заява техника викликала від вибійників низку запитань, де стримана обережність сполучалася з деякою скептичністю. Воно, мовляв, і добре, якже ж, все таки машина хоч там і яка, а тільки, хто його знає, як воно вийде.

Та найбільш несподіваною була відповідь Христофорича. Він безпеліційним тоном заявив, що за молоток братись не буде, що тридцять років працював обушком і далі згоден працювати, а щодо молотка, то вже ні. Що ні, то ні.

А коли техник Власов став доводити перевагу молотка над обушком, зазначивши і полегшення праці, і побільшення продукційности, а з тим і заробітку, Христофорич махнув скептично рукою й відповів заперечливо, що воно, мовляв, і так і не так. Хіба ж не відомо, що на сусідній шахті робота на молотках шкутильгає, бо компресори часто псуються, а повітря йде не справно, а молоток, що важить аж десять кілограмів, і його треба тягти щодня до вибою, треба і доглядати, і чистити і змазувати, а обушок попрацював, засунув за ремінець, і пішов собі, — подавав він багато міркувань проти доцільности запровадження молотків.

— Ні, хай вже на молотках працюють оці хлопці, — показав він на Панька, — їм все одно де час гаяти, а нам, старикам, дайте працювати по - нашому, а якщо ні, — то й ні, можна й на пенсію піти, — закінчив похмуро.

Категорична заява Христофорича, його скептичне ставлення, загроза нарешті, кинути взагалі роботу, спантеличили техніка. А втім, як вибійників бракувало, то він вирішив не наполягати зразу ж на переводі його на молоток.

Вдоволений з цього Христофорич, ніби виправдуючись, промурмотів, що справа від цього аж скільки не потерпить, і на доказ того, звернувшись до техника, мовив:

— Ви от, Гервасію Свиридовичу, заявляєте, що на молотку можна виробити удвічі більше, ніж обушком. Так я ось кажу, що я по - своєму, обушком, значить, вироблю на 50% більше, ніж отой молотком, — показав він на Панька. — Б'юсь об заклад. Хочеш? Давай позмагамось.

Панько, слухаючи з усмішкою митикування Христофорича проти молотків, вважав, що той не зовсім певний у своїх силах при роботі на молотках, просто усувається від можливого змагання, але цей останній виклик зачепив його за живе. Він розумів, що обійти мовчанкою такий зухвалий виклик не можна, це ж бо означало на очах усіх погодитись на свою немічність, але змагатися з обушком та ще на таких умовах — яка з того власне слава?

— То що ж? боїшся? Я так і знав,— заявив з погордою Христофорич.
Панько не стерпів.

Схвильований, сказав, що він і сам думав позмагатись з Христофоричем, але в рівних умовах. А як вже змагатись тепер, то він висуває іншу умову.

— Я беруся вирубати на 50% більше того, що дасть Христофорич, працюючи обушком. Ось моя умова,— заявив він, запально.

Панькові слова видались для всіх цілковитою несподіванкою. І навіть технік Власов обережно закинув, чи не багато, мовляв, береш на себе, товаришу, стаючи до змагання на цих умовах, хоч і з обушком, але в руках такого досвідченого вибійника. Подумай!

А що Панько рішуче наполягав на своїй умові, то Христофорич не заперечував.

— Мені що? Хай спробує,— відважив він погордливо.

Ну, ну! побачимо, хто з вас на червону дошку піде, мабуть Панько,— кинув хтось із вибійників, з неприхованою іронією в голосі.

VI

Викликавши на змагання Христофорича, Панько почував деякий неспокій. Хоч технік Власов і говорив про можливість видбути на молотку удвічі більш ніж обушком, проте він знав, що правда з розмов, інші випадки, коли добрий вибійник, через деякі недовладності з механізмом і повітропровідною сіткою, давав обушком більше, ніж молотком.

Розуміючи, що змагання потребує не абиякого напруження, приналежності, він, одержавши молоток «пневматик», заздалегідь ознайомився з ним за вказівками інструктора.

А зранку визначеного дня він спускався у лаву, на зміну, з молотком.

Незвичний для лави, невпинний, приглушений дзум, схожий на гудіння мотора, шов звідти, з вибою. І Панько з цікавістю подумав, що хтось уже працює на молотку. Він хотів навіть спуститись до того вибою, але повзучи повз перший приступок, він впіймав кинуту звідти від Христофорича, що починав, видко роботу, образливу фразу: я ось, мовляв, скільки уже нарубав, доки ти плентався з тією ступою й спинився коло свого вибою. Цей жарт чи іронія був для нього ніби сигналом для змагання.

Тим то з побільшеною збудженістю взявся ладнатись до роботи.

Спочатку він, як і радив інструктор, помастив молоток мазю, продув, відкривши вентиль, шлангу, щоб з неї не попав у молоток вугільний пил, потім сполунив його з шлангою, нарешті, доткнувшись гострим зубком до вугілля, натиснув на ручку.

Переконавшись, що молоток працює гаразд, він закрив вентиль й, припинивши роботу, замислився. Якщо Христофорич за упряжку вирубає пайку вугілля, щось понад три тонни, прикинув цифрою, то він мусить дати щонайменш, як чотири з половиною тонни. Визначивши собі пайку, він знову відкрив вентиль, доткнувся зубком до вугілля й, натиснувши на ручку, пустив молоток.

Гострий зубок його від частих ударів в одну точку проходив у вугільний шар на певну глибочину й, руйнуючи його, створював розколини. Тоді Панько боковими дарами зубка відколював вугілля, що падало на підшву, скокуючись потім униз, у лоток.

Зосереджений і уважний, стежачи за молотком, щоб зубок не глибоко забурун-ався у вугілля, він повільно, але невпинно руйнував вугільний шар. Порівнюючи свою роботу з обушком, він бачив, що вугілля тепер легше піддається, що він швидше напружується у верстув, скорше робить вибірку в ній. Проте час від часу почував, що рука втрачає пружність, стає безсилою, одерев'янілою, від частих незвичних і

невпинних штовхів молотка, тоді робив перепочинок. Йому кортіло подивитись, як йдеться у Христофорича, а втім вагався, непевний ще своїх сил.

Під кінець дня, коли до повної вибірки побільшеної пайки лишилось небагато роботи, Панько, вдоволений з наслідків, наміривсь був підвестися вгору, щоб поділитися думками з Христофоричем, як останній несподівано спустився до його приступка.

— Ти ще тут човпаєшся? Маслами вмашуєш? Ото не мав ще собі клопоту, — забубонів він призирливим тоном. — Заробив собі, мабуть, за день від жилетки рукава, а я, знаєш, другої пайки чимало вже вирубав, — заявив він гордовито, цілком впевнений у своїй перемозі.

Але придивившись до вибірки, осікся.

— Та ти того, таки наробив, — витиснув вражений, ніби ніяк не сподівався таких наслідків.

Проте і Панько аж знітився, почувши, що Христофорич цього дня побільшив свій звичайний видобуток.

— То, виходить, сьогодні ми ні в чію, — промимрив він ніяково.

Обоє дивилися якось хвилину мовчазливо, ніби чимсь заклопотані, ніби вперше оце побачили один одного.

Другого дня, коли Панько спустився в лаву, Христофорич уже цюкав своїм обушком. Отож і він зразу ж, не гаючи часу, продув шлангу, включив молоток, став до роботи.

— Ану, Паньку, піддай! — заохочуючи проговорив вибійник з третього приступку, що, спинившись коло Панька, дивився, як цей керує молотком. — Піддай! бо Христофор хвалився, що сьогодні ого - го скільки нарубас. Хоче ото показати що він не гірше управляється з обушком.

Підстобнутий цими словами, Панько постановив підвищити свій видобуток до двох звичайних пайок.

Тепер напружено, з побільшеною силою натискував на ручку молотка, трощив хуткими ударами вугілля й вдоволено поглядав, як вугільні грудки раз - у - раз падали вниз і з гуркотом, налітаючи на стояки, котилися вниз, до люку.

«Хай спробує тепер Христофорич своїм обушком», — думав Панько упевнений в своїй перемозі. А втім і цей день не дав сподіваного наслідку, бо й Христофорич знову підвищив свій видобуток.

— Що ж, змагаємось далі? — закинув Панько, повний бажання домогтись перемоги.

Христофорич помислив:

— Можна й далі, чого ж, можна, — відповів стримано поважним тоном, почуваючи перед себе не абиякого суперника.

Четвертого дня Панько, вирубавши дві з половиною пайки, вийшов в гору до Христофорича. Останній сидів на вугіллі у приступку й видимо спочивав, важко сопучи. Але побачивши Панька, оголосив.

— Другу пайку рубаю, скоро ось кінчу, як відпочину.

Панько, спершись ногою на стояк, здивовано поглянув на Христофорича, як враз стояк похитнувся. Він ледве схопився рукою за другий, як і цей захитався під вагою його тіла.

— Та що це у вас, Христофоричу, із стояками? Куди це годиться таке кріплення? — кинув він стурбовано з докором. І додав:

— Треба краще забивати.

Христофорич спочатку відгризнувся:

— Тобі мене вчити! Але потім промимрив винувано: — Чи - ти - ба! Забивав наче як слід, а не втрималось.

— Дивіться, Христофоричу, щоб там на голові кому внизу це не окошилось — завважив Панько.

Потім, побоючись спускатись на нижній горизонт, бо на інших приступках ще працювали вибійники і туди, вниз котилося вугілля, він подряпався угору. Та ледве встиг добратися до штреку, як унизу, під ним, щось раптово затріщало, загуло, щось бубухнуло з такою силою, що все, здавалось, заходило ходором.

Згодом у шахті стало знову тихо, і Панько, опам'ятавшись, обережно спустився у лаву, але незабаром спинився. Трохи похилені, аж близько штрека стояки свідчили, що там унизу стався великий завал, що сіла покрівля, закривши там у приступках вибійників.

Розчищаючи хід разом з рятівною дружиною, Панько, дивлячись на труби, що зникали в лаві, засипані породою, промовив ніби зненацька:

— А по цих трубах можна не тільки стисле повітря пускати, а й хліб для завалених, тоді вони можуть спокійно чекати свого визволення.

Думка припала до вподоби.

Нарізавши шматочків хліба й загорнувши їх в газету стали спускати вниз, міцно постукавши перед тим по трубі.

Через якийсь час вгорі ввіймали знизу звук по трубі, ніби то була відповідь. Отож щодня спускали туди хліб і тверду споживу.

Коли на п'ятий день хід був очищений від завалу й звільнені вибійники зустрілися з шахтарями, Христофорич сказав з подивом і вдячністю:

— Ну й придумали ж отаке! хліб пускають трубою.

Тоді Панько, посміхаючись, з виглядом переможця спитав:

— Ну, якже Христофоричу, далі? Будемо змагатись мотикою?

Христофорич зам'явся й відповів винувано, приниженим тоном:

— Хто ж його знав. Тридцять років працював по-своєму. А потупцювавшись, проговорив ніяково, звертаючись до техніка.— Готовте, Гервасію Свиридовичу, мені молоток. Буду вже і я працювати по-вашому.

Харків, 1930

В. КОВАЛЕВСЬКИЙ
ТА
ВІКТОР ВЕР

ПРОРИВ ЗА ГОРЛО!

ІЗ ЦИКЛУ ІМЕНІ ВІДОЗВИ ЦК ВКП(б) ВІД 3/IX — 30 р.

Трудящі, дивіться
крізь гори цементного пороху,
Крізь заграви
ваших маринь

І горинь,
Крізь далечинь рештування зорану,
Крізь нових споруд — рій,
На страх і на смерть

ворогу,—
Наближається
третій
рік.

До нього лишився один квартал,
Квартал штурмових атак.
Кварталу завдання, кварталу мета —
Темп розгортай!
Приготуй удар!
Ударнику, знай свій
Пост бойовий

і плян.
Склади собі звіт
Одразу ж до штурму стань.
Третій рік —

чавуну
сім з половиною мільйонів тонн.
Третій рік —

вугілля
сімдесят чотири з половиною за мільйоном
мільйон

Третій рік —
на два з половиною мільярди машин
(нових машин —
воруши!).

Третій рік —
сільсько - господарських машин
на вісімсот сорок п'ять мільйонів

Третій рік —
нові трактори
сімсот сорок п'ять тисяч механічних коней.
Трудящі, — нехай до нестями
Нам працювати
машин підганяючи крок,
Тільки
щоб стало
усе це життям і
Щоб одяглося
у плоть, у кров!
Якість роботи — обов'язок
Якість продукції — теж
Чіткіше й точніше
працой
за собою, за
Усіма дрібницями
стеж.
Трудящий, зумій зрозуміти, що
Твій завод і насправді твій
І як добра худоба, як кожна річ
Вимагає ретельного догляду він.
Кожної думки, кожного з нас
Кожного руху руки
Вимагає
зростання країни Рад
Чуєте, робітники?
Ділом доводь — не зливою слів
(З них заводу не збудувати)
Боездатність свою, більшовизм свій.
Відданість пролетаріату.
Слово порожнє — зрада одверта,
Кожне слово — ділом підперти.
Кожним ділом
завершуй
четвертий
Рішучий квартал, бойовий квартал.
Будівництва сторінку
перегортай!

ВОЛОДИМИР КУЗЬМИЧ

ТУРБИНИ

ПОВІСТЬ ПЕРША ПРО ДНІПРЕЛЬСТАН
ШІСТЬ КОМУНАРІВ

Першого січня двадцять сьомого року на широких пустельних берегах Кічкасу лежав сніг. Першого січня того року в осередку майбутнього Дніпрельстану було лише шість звичайних комуністів-більшовиків, хороших хлопців, сільробітників. Тихий був осередок і тихий був секретар з теплим голосом і невеликою текою справ та обійжників із Запоріжжя, що надсилав Окружком партії, щоб дати більший розмах практичній роботі.

Першого січня на ланах Дніпрових лежав білий цукровистий сніг.

Першого січня осередок зібрався в приміщенні сільради і спокійно радився про завтрашні дні. Шість комуністів сиділо на лаві, а на них величним поглядом гідним стоп'ятидесяти мільйонів радян, дивилися Ленін і Сталін, Енгельс і Маркс, Ріков і Куйбишев. Шість портретів дивилися вниз на ті буйні голови і тихо вкривалися росяними дрібними краплинками, бо парко було від суперечки і холодно було на стінах не дуже теплої сільради. Вогким паром взялися шість кольористих папірців. Жарким потом дискусій і великих мрій вкрилися голови тих осередківців, що почувши звістку про ухвалу максимально наблизити термін Дніпрівського будівництва, забули серйозно про поточні кампанії і в першу чергу про прекрасне Комсомольське різдво.

А на дворі стояв сипучий мороз. А на дворі дзвінко летіла луна бадьорих ковзунів, що гасали понад берегом, петлюючи зелену кригу змахами молодих ніг. До самої Скелі Коханья мчали на санках та ковзанях і лише звідти вдивлялися в синій вечірній морок, що котився від стрункої мережі Кічкаського мосту. Там була північ. Там — вітри норду. Але звідти прийшов перший подих соціалістичної весни — перша ухвала уряду будувати Дніпрельстан. Воістину чудовий був для молодих комуністів вітряний мороз і радіяльний гін радіомосковської станції про близький початок грандіозної будови. Початок близький!

І шість звичайних комунарів страшенно раділи з того, що вони бачили початок велетенської будови, вони мали честь зробити перші кроки в передпокії соціалізму.

Так здавалося їм — шістьом. І секретар сільосередку Віллі Янсон сказав з радістю, що талла в собі тривогу.

— Товариші, а що буде з нами? Куди подінуть нас, старих кічкасян — чи знову кинуть до німецьких сіл, чи залишать отут у Кічкасі? Як ви гадаєте, хлопці?

Янсон поважно оглянув п'ятірку товаришів, що сиділи довкола. Але відповідь часто буває чудна, особливо в хвилини коли людину охоплює радість чи почуття прекрасної перспективи. Тоді людина може відповісти навіть геніяльно і не почервоніти від подиву. Вона має змогу ошелешити товаришів наївною гадкою, несерйозним ставленням до речей. Так було і з друзями Янсона. П'ятірка комунарів розбилась на п'ять виразних осіб і Янсонові очі аж більшали від дива.

Перший вирвався Ортліб, гарячий керівник комсомолу:

— Я зроблюся машиністом. Ви не пустили вчитися, тепер я візьму своє. Дніпрельстан куди краший за робфак.

Янсон посміхнувся, бо молодий Ортліб випередив його і висловив завзяту думку сивого секретаря, що вже три роки просився до науки і, що завжди мав змогу та шей образливу нотацію від секретаря Окружного паркому.

— А на мо гадку в Кічкасі ліквідується радянська влада... промовив з нечним смутком голова сільради Шомет Гаврило, боячись, що Дніпрельстан будуватимуть американці, які одмовляються працювати під важкою контролею робітників.

— Ми не зрозуміли, товаришу Шомете! Здивувались осередківці і попрохали яснити його дивовижну думку. Янсон зробив густий розчерк бровою і спинив доброзичливими очима на повновидих лицах голови сільради:

— Мабуть ти мрієш про час, коли не лише в Кічкасі, а й у всьому світі ліквідується всяляку владу?

— Ні! Ні! охоче озвався Гаврило, струшуючи ямками повного обличчя, що стидилися трохи вище за уста.

— Тоді ми певні, що ти втратив від радості здатність мислити і просто мелеш, г зна що:

— Ні, товариші. Я з тривогою кажу про завтрашній день. Радвлада саме Кічкасі може ліквідуватися. . .

— Чому?

— А тому, що на такому широченному будівництві, яким буде наше, ніколи не вживеться головна інженерна управа з керівними органами місцевої влади,— казавши так, Шомет боязко одсунувся, наче на нього збиралися напасти непевні ди.

Дійсно, Ортліб підозріло похитував головою, але добрий погляд тихого секретаря утримував його на місці і комсомолец мовчав.

— Дивно чути такі речі від заввлادی.

— Це правда! одним словом, я почуваю, що я не вживусь з Управою.

Янсон не перепитував Гаврила, бо переконати його в іншому було важко: Шомет мав свою впертість і особливий, вузлуватий розум з великим запасом практичної гадки. Тоді Віллі звернувся до селянина—соромливого активіста, що був у партії третій місяць, до Власенка, і той впевнено промовив:

— Поступлю на роботу, покину землю, всю родину запишу в Дніпрельстанівці. Із дружиною буде весело працювати. От уявіть, я агітую сокирою, баба язиком. Ід обох Дніпрельстанові велика користь.

Шість обличчя взялося дружньою інтимною усмішкою. Власенко вмів жартувати і сам цінував такі жарти. Повільним рухом сунув далі погляд Янсонів і упав на комсомолку Нелу, що приїхавши недавно з Києва, заходила до осередку і хотіла власні очі бачити, як зникне снігова пустеля і постануть на широких розложистих ділянках та заводи майбутнього Дніпробуду. Вона казала, що приїхала на різдвяні канікули із Інституту спеціально глянути на зимовий Кічкас. Зараз вона сиділа поруч Власенка і питала у нього про дружину, що збиралася працювати для будівництва балакучим язиком. Та Янсон перестав нитати і звернув увагу молодій студентки на питання, значно важливіші, ніж захоплена агітація Власенкової дружини. І сказала Нела Гасенко тоді:

— Треба вжити всіх заходів, щоб всі комуністи, особливо старі Кічкасяни, залишилися на своїх місцях, бо величезне щастя матиме людина, що побачить живих робінзонів комунізму. Я не про себе кажу, я бажаю знати, що гадає про свою долю наш шановний агітпроп товариш Іванов. Я заздалегідь прошу товаришів допомогти йому залишитися тут, хоч він і не зможе побачити всього на свої очі, бо він уже п'ятнадцять років не бачить сонця. Коли ми не бачитимемо Дніпрельстан, то хай його змусять слухати Дніпрельстан.

Кілька пар очей зупинилися в одній точці, в одному кутку сільради, на порожніх зіницях Іванова, який слухом почув, як погляди комунарів збіглися в його бік. Він тихо поворухнувся і тепло посміхнувся нижньому половинцю обличчя, бо горішня одвикла од цього і лежала мертвим пластом великого лоба. Він не загра зморшками сміху, як це буває у несліпих. Зате уста дрижали радісною хвилею гарячі слова розцілили на них.

— Товариші! Я вже восьмий рік член партії і за цей час ніхто не кинув мені в обличчя образливих слів, що мовляв, сліпий це каліка, це юродивий, який жодної користи революції не принесе. Вісім років мого перебування в комунарівських лавах повні діла. Не всі знають мою біографію, але кожному відомо, хто і за що послав мене до Артемівського комуніверситету, і я скінчив, не зважаючи на великі труднощі навчання. Тепер я можу сміло сказати, що й сліпий комуніст може стати таким же бойовим робінзоном комунізму на Дніпрельстані, якими ви збираєтесь бути самі! Я наполягатиму на тому, щоб ніхто мене не перекидав на нове місце, щоб знову вивчати село чи місто і обходити кожний будинок та дерево, щоб не блукати по вулицях, мені, сліпому страшенно тяжко. А Кічкас я знаю. За два роки я вивчив кожну його стежку і ручуся, що ніколи не потраплю в Дніпрові глибини, замість дверей майбутнього райпаркесу. Гасенко справедливо сказала: я бажаю слухати, як гримітиме Дніпрельстан. Я бажаю чути, що скаже наш клясовий ворог, коли він прийде із своїми робітними руками на ці береги. Словом, я хочу бути першим і може єдиним сліпим робінзоном комунізму.

Палко сказав Іванов. І слова його лягли стежкою дружби поміж усіх присутніх. Нові слова лунали тут, нові люди їх проказували, а сліпий комуніст тих сидів у кутку і лише ліктем чув, що поруч нього сидить схвилювана Нела, цілком матеріяльна дівчина. Він вухом ловив вишепки, посміх товаришів, що йшли до нього з темного простору, де єдиний вимір кроки та дотик чутливих пальців. Всі зрозуміли Іванова. І кожному захотілося допомогти йому почути Дніпрельстан, безколірний і темний. Янсон поспішив запевнити його, що Хортицький райком не турбуватиме сліпого комуніста і дасть йому змогу будувати прекрасну загалу гарячим словом агітації, що zorganizує рсбінні батальйони.

Лише Шомет песимістично дивився на агітропа і про себе думав, як буде тяжко безокому опанувати виробничі процеси і увімкнути в практичну роботу. Нарешті комунари перестали гадати про те, що кожний з них рсбитиме в майбутньому. Янсон пербив розмови—увага! Всі затихли і вислухали пропозицію першого секретаря Дніпрельстанівського осередку.

— Товариші, я пропсую запросити до Кічкасу із Заперіжжя відомого лектора Ксандрова, щоб він п'ятого січня прочитав лекцію про турбіни Дніпра в найбільшому приміщенні Кічкаса в присутності всіх колоністів та їхніх рсдин.

— Прекрасна думка! підхопила Нела Гасенко, що почувши видатне ім'я гідринженера, прийнялася непереможним бажанням побачити на діпозитивах синій обрис білої загати і тих будов, що постануть довкола неї.

— Я беруся оповістити всіх і ручуся, що навіть найзавзятіші домівчачи прибіжать до нас. Бо всіх тривожить чутка про виселення за межі рідної колонії, — озвався Шомет Гаврило.

— Всі комсомольці прийдуть сюди! Вся молодь буде тут! Цей новий рік стає роком дійсно новим і неповторним! — озвався Ортілі і сперся на схилсте плече Вла сенка. Селянин закивав головою і кинув із загальний шум невий жарт:

— Ви зверніться до моєї сороки! Кленуся, вона розворушить колонію до дна. Безногим дасть ноги, глухих навчить слухати. Вона, брате, теж за Дніпрельстан.

Сам Янсон взявся впорядкувати цю справу і дав обіцянку, що без лекторів він не з'явиться в Кічкасі, в іншому випадку дозволяє назвати себе безпardonним словами. Товариство зашуміло. Кімната почула чимало нових щасливих слів. Навіть Іванов сміливо ліпив в уяві грандіозні бики, що проколять небо своїми тов

ми шиями, городив у темному просторі прозорі квартали майбутніх міст і здавався бачив краплинки далекого минулого сонця, що блискотіло в пам'яті хлопця — цинічного робітника.

Тим часом у кімнату осередку найшло чимало людей і серед них було кілька таких, що гадали спіймати своїх ватажків на гарячому, бо вони не вірили, щоб у буйну радість можна викликати без горілки одними політичними новинами. У гурті більше було баб і солідних колоністів, що юрмувались за їхніми спинами. Вони страшенно затривожились, відколи почули про потребу покинути насиджені сухорлява постать закрутилася серед партійців: — Вас іст дас Дніпрельстан?

А дружина Власенкова, Марія, веселими очима глянула на свого смиренного чоловіка:

— Хто і як нам заплатить за наші хати? Це ж нам доведеться переганяти нові на нові місця. Скільки буде вереску! Щоб їх чорти взяли.

— Це кого, більшовиків чи свиней, — запитав Шомет, рукою вимахуючи над головою і прохаючи тиші.

— Та й тих і тих. Хіба неможна будувати греблю вище Кічкаса на півверстви? Народ тривожити...

— І твоїх бідних свиней! — додав голова сілради.

Сміх порушив раптозий ентузіязм і серед мрій з'явилось чимало тривоги. Ближнє поперелякувались жінки. Стара Ортлібіха моталася з кутка в кутку і зупинялася перед кожним, хто знав, що таке Дніпрельстан. Особливо вона присідала до сина комсомольця і той нарешті із люттю закричав на неї:

— Стриг чорт свиню, крику багато, а шерсті мало. Не бійтеся за себе, радвайтеся!

Частина колоністів тихо раділа, гадаючи виграти на продажі продуктів майбутнім робітникам і зовсім не помічала, що товариші вже сидять і слухають виступання Янсона, який зробився саморобним лектором, представником уряду колонізаторів, що наче розумівся у гідротехнічних будовах. Іванов схопився у словесній бійці з полохливими жінками і під вигуки Шомета:

— Не ревіть, як корови, бо та, що дуже реве, мало молока дає, — прекрасно розповідав про завтрашні роботи. Йому допомогала Нела. Тверезі думки нарешті задунали тут і уже сміхом зустріли колоністи слова Ортлібової матері:

— Птицю дурять кормом, а людину словом!

Два гурти утворилися тут. Загальний шум спершу притих, а по тому збільшився і всотав у себе всі розмови і запити.

Єдина тема! Єдина розмова! Дніпрельстан! Всі тривоги і мрії схопила ця єдина розмова і вже з п'ятьма разами інтересом колоністи чекали п'ятого січня, коли приїде Кєандров із діапозитивами.

— З цього року нас уже годуватиме не земля, а вода. Нас нагодує Дніпрельстан, — казав Ортліб матері, передаючи свою ухвалу обов'язково стати машиністом.

Частина обурювала Шомета, бо вважали, що він у майбутньому мабуть стане новою розціночною комісією, і тому треба улестити його заздалегідь, щоб більше платив за будівлю і клуні.

Так першого січня почалися хитрі розрахунки і народилася боязнь проторгування. І так само першого січня розквітли надії у комуністів і комсомолів.

ЛЕКЦІЯ

В залі, де завжди були кінсфільми, зараз було повно школярів, молодих просвітих колоністів. Вже бив у вічі кснусний сніп яскравого світла і перед очима шпигували кольористі картини закордонних електроенів. Всі затамували подих і лише слухали шановного лектора. Увага була напружена вкрай.

А попереду, на самому просценіумі хиталася струнка постать високого лектора з приємним грудним тембром, постать довгою палицею показувала на ту чи іншу деталь діяпозитиву. Публіка жалкувала, що не змогла розглядити нового лектора, бо той, не гаючи часу, розпочав лекцію, позбавивши жіночу половину можливості задовольнити свою цікавість і побалакати поміж себе про зовнішність нової людини. Тому половині аудиторії Ксандров видався таємною особою, що десь приїхав, можливо від самого Рикова, що матимуть робітники та селяни від такого титанічного спорудження, як Дніпрівська гідроелектровня.

Комунари розсипались серед публіки і даремно Янсон шукав очима, де саме сидів Ортліб та Шомет. Він всюди натрапляв на позапартійних та знайомих бідняків. Недалеко від екрану він надивав постаті Нелі Гаснкової та Володимира Іванова, який уважно вслухувався в пояснення студентки, що саме являє даний діяпозитив. Ксандров тим часом казав так:

— Наближається час, коли Кічкас загримить вибухами і зведе вгору хмарини скельних вибухів. Наближається час, коли ви побачите найліпшу будову радянської Республіки, найбільшу в світі електровню. Чим викликається потреба будувати стадію саме тут в Кічкасі? Що дасть вона нашій державі?

Ксандров стукнув палицею і на екрані виплила мапа Дніпра з його порожистою частиною. Плывучи над нею високим літаком, він розповів конкретно і ясно про причини, що змушували технічну думку шукати розв'язання важкого завдання, що поставила людина перед людьми.

— Товариші, чимало поетів оспівували Дніпро, вмочували свої пера у його хвилі і ліричними голосами віщували, що, мовляв, він є краса всієї України, якимусь пишастися передвсесвітню своєю прекрасною ріксю. Від Гоголя до Гребінки, від Олеся до поетів сьогоднішнього дня Дніпро був джерелом грошовитих надхнення і давав нашим шановним поетам і славу, і шану і повносоке матеріальне життя. Сто років із гаком Дніпро годував поетів і ліриків! І ніхто не гадав, що він зможе крім поетів та сивих археологів прогледувати зубожений люд, який не користується найменшим числом культурних здобутків, що припадають на долю кожного європейського мешканця.

Згадайте лише! Скільки подиву викликали оті славетні пороги та перекази через них! Скільки щасливих сліз скочувалося в якогонебудь естета, коли його на Ненаситці оббризувало грізною хвилею! Скільки подиву лишалося в якогось селянина - інтелігента, що радив побаченню із батьком Дніпром, старим Славутським, який поринав у згадку про ті мовляв часи, коли на його буйних течях линували чайки та байдаки у похід на треклятого турецького султана! І яка ганьба нам, що ми досі не розвіяли отої, дорогої для нас, пошани перед безробітним Дніпром, що, не знаючи куди подіти йому силу, б'ється об пороги і змушує більшовиків та наших інженерів знайти йому відповідну роботу!

Одним словом товариші, — без зайвої філософії скажу, що більшовицький уряд схвалив остаточно записати Дніпро на біржу праці і змусити його працювати на користь велетенської перебудови нашої непохитної країни. Пролетаріат ухвалив: Славути мусить покинути поділля поетичних присидів і запрягтися і дати нам стільки енергії, що її вистачить на одну третину України з її людністю та індустрією. Пролетаріат сказав: Ми збудуємо на Дніпрі в найвужчому місці після порогів найбільшу в світі станцію!

Ксандров говорив із запалом, що передавався й присутнім, хоч не всі сприймали лекторову пику за пролетаріат і навіть сумнівались у хисті цього пролетаріята впоратися із важким завданням. Почали зідхати і хмуритись колєністи. Вони б раділи, коли б сталося навпаки і коли б найщиріші прихильники Дніпра — старі поети та такі ж учені заступилися за пороги і спинили знищення найбільшої прикраси України — її історичного пам'ятника. Одна молодь була на бо-

скопленого доповідача та ще та частина, що не позбавлялася з початком робіт хат, ні свиней, ні старого насидженого місця.

А Ксандров, полюючи на романтичних поетів, несподівано образив одну з дикхильниць віршоробства і несподівано залунав жіночий запит:

— Чому ви не любите поетів?

І мусив Ксандров відповісти з гречною посмішкою, яка раптом заблискотіла уронкому розсіпці ліхтаревого світла безпосередньо перед екраном. Постать залишлась в темряві, а на вустах розкидалась посмішка шановного лектора:

— Я тому критикую поетів, що вони своїм некритичним культом безробітного Дніпра допомагають розтратникам викидати мільйони, які щосекунди розбиваються піною на порогах. Подруге, я їх критикую ще й тому, що, почавши оспівувати індустрічний марш країни, вони мають у поемах тей час, коли після пооди Дніпрельстану, навколо зростуть у скній млі тисячі заводських труб. А знаєте вам слід, що поети захопилися цими трубами і тичуть їх де слід і де не слід. Очевидно вони не знають, що там де буде гідроцентрально, там не буде обов'язкових труб! І хай вам стане відомим, що заводські труби, то ознака нашої відсталості, замінивши використати природні багатства коштом Дніпра!

Ксандров замовк і своїм хвилиним мовчанням немов вибачився за відступ і знову продовжував лекцію в епічних тонах. Він знову хитався в темряві і ще іншої його голова з гордим інженерським лбом потрапляла в сувої світла і бітіла іскринками жовтуваті свини.

— Так от я повторюю: за проектом інженера Александрова Івана Гавриловича існують загати, що матиме найбільшу в світі кубатуру бетноскладки, що перетне пороги і роз'являє зразу три питання — дозволить перекидати вантажі пароплавами — знизу від Чорного моря до Смоленська і згори вниз — до портів Херсону, Одеси, Стамбула, і подруге дасть нам енергію для 13 турбін до 50,000 кіньських сил машин. Загальна потужність електростанції дійде 650,000 НР. Ви мабуть вже уявляєте скільки заводів виникне тут на пустельних берегах. І хай тут не буде жодної труби, праця кипітиме тут надзвичайним темпом і близько ста тисяч робітників працюватимуть в цехах нового промислового комбінату. Отже проблема індустрізації — це друга проблема, що розв'язується будівництвом Дніпрельстану. Тей комбінат, що його збудують, буде єдиний у світі і можу вам з гордістю показати новину, що навіть Америка не має такого комбінату і ще не скоро матиме його. Тому з псбудою загати, наша країна стрибне вище од Америки і залишить позаду в певних ділянках промисловости. І можу ручитися вам, що років через п'ять ви побачите низку екскурсій закордонних інженерів, що прийдуть вчитися у нас, — колишніх некультурних людей! Наш Дніпрельстан буде прикладом кращого будівництва, скарбом світового технічного і соціального досвіду, по який можна приїхати через океани за тисячі кілометрів. На цю тему можна чимало розповісти вам, але я перейду до третьої проблеми, що теж розв'язується нашим будівництвом — до підвищення продукційности сільського господарства, бо як вам уже відомо з моєї лекції вода затопить пороги, підскачвши на височінь 37 метрів і вода покриє 90,000 гектарів землі, яка за десять тисяч років не зростила жодної зернини. Засну пустелю для туристів та націоналістичних вчених ми перетворимо в зелену країну з садками, гаями, містами, сільськогосподарськими комунами та колективами. Ми дуже стурбовані тим, що 30 Дніпрівських селищ з його людністю мають сіяти та збирати врожай за десятки кілометрів від Дніпра, там де рослини більш менш забезпечені вологою.

— Правильно, — озвався в темряві Власенко, — я, чорти його бери, мусив перейти за шість-сім кілометрів до свого поля. А тепер воно буде в мене під носом.

Ксандров почув Власенка і тактовно ствердив його гадку. Лекторська палиця знову заборсалася в кольористих зливах екрану, і аудиторія почула нову серію

думок про те, як можна з'єднати коштовну Нікопільську та Криворізьку руду з невичерпним джерелом електроенергії.

Іванов чув нові слова і нові поняття приємно штурмували мозок. Не бачивши жодного діапозитиву, втративши уявлення про колір, що давно вже став йому непотрібний в повсякденній боротьбі за життя, він тихо сидів поруч Нелі і по-своєму уявляв залу із слухачами, лектором і картинами, що про їхній зміст він чув оце зараз. Він вже на початку виліпив скульпторським ніхом велику залу з п'ятьмастами людей, що попридипали плечами одне до одного і вишикувались у лави на рівних стільцях та довгих ослонах. Безкольорова ланка рук і плечей за його уявою тяглася далі (він знав цю залу здавна) і кінчалася сліпим торсом лектора, що подавав свій голос з далекого кутка. Іванов здавалося не на екран дивився, а туди кудись, далі. Він звичним зусиллям волі пройшов очима, проткнув стіну з безмовним екраном і там у сліпому просторі кидав жмені м'якого гіпсу на Дніпро і вже творив стрімку загату з високими точеними бичками, із рівним розчерком горішньої шпеси, з грубезною електропровною, що міститиме в собі тринадцять шалених турбін з високовольтними генераторами. Про пороги Іванов уже кинув згадку, бо уявити, як вода затоплює пороги, було легко з власного досвіду. Ванна навчила його сприймати повільний наплив води. Але зараз він бився над розв'язанням питання, як саме хутко крутитиметься турбіна, щоб дати такий виробничий ефект, про який казав Ксандров. З рухом він був знайомий. Його він дуже любив, хоть завжди стеріг великого розгону і обережно вимовляв такі слова, як автомобіль чи трамвай. Для нього особисто — рух був небезпечний і наш комуніст більше поважав фізичний спокій, що нікому не погрожує смертю або інвалідністю. Та сьогодні був інший день. Сьогодні Іванов покинув егоїстичні турбування і уявляв себе в центрі такої велетенської турбіни, що гриміла рівним поетичним зумом (він знав цей зум, завтавши на Харківську електропровну) і нищила кожний вільний кубосантиметр простору. Вона затягала в себе всі газинки повітря так само, як вири притягують до себе кожну краплину збуреної води. Кілька тисяч оборотів дасть така турбіна щосекунди! Який швидкий рух! Яка космічна швидкість! Рух довкола себе. Без зупинки, без прогалин в часі монотонний, дисциплінований рух, дике кружляння на власній вісі. І все для певної мети!

Нела вміло розповідала про зміст діапозитивів, уникаючи назов фарб і зупиняючи внутрішню увагу свого друга на конструкціях турбіни та генератора. Дуже часто вона брала руки Іванова і робила з них кола, загибини, закрутини слимаків, прорізи генеральної станини. Називала приблизний діаметр на кроки і цим дуже допомагала йому.

Він тепер чудесно уявляв, яка саме буде загата на Дніпрі, як її будуватимуть якими машинами в основних спрямованнях робіт. Хвиля радості і тихого ентузіазму заливала його і Гасенко відчула це через потеплену руку. Почуття того, що він теж братиме участь у побудові світового велетня, ширило йому серце і збільшувало бажання поринути в цікаву роботу серед того людського матеріалу, що його руками буде зроблений електротитан. Буяння думок почалося з конкретної розмаху робіт.

— На двадцять п'ять квадратних кілометрів розкинеться коло творчої праці — плив тепшими хвилями грудний голос лектора, що западав в пам'ять слухача і карбувався там в прекрасний образ одного з будівників — агітаторів.

— Покищо невідомо, хто будуватиме електропровну, чи свої, чи закордонні спеціалісти! Це питання ще не розв'язане в урядових колах, але здається перше слово належатиме радянським інженерам.

Ласкаво йокнуло серце Іванова і він кинув протигисте слово:

— Нашим! І темно посміхнувся на адресу своїх.

— Хай за переселення свиней заплатять! — гукнула Власенчиха, даючи просяку напруженим почуттям.

— Зараз! одгукнувся лектор. Поговоримо і про бідних поросят, що страждають від Дніпрельстану! Докладно розповівши про те, що уряд уже зобов'язав майбутню Управу Будівництва заплатити із своїх коштів не менше сьомі мільйонів карбованців селянам і колоністам, що живуть у смузі затоплення за їхні хати, клуні тощо, чим викликав приємний посміх у слухачів, товариш Ксандров заходився показувати закордонні видатні електровні, що були покищо найбільші в світі і що їх збирався перевершити Дніпрельстан.

Всі охоче слухали повільну розповідь про закордонні темпи і всіма силами бажали, що б майбутні будівники перевершили їх і в цьому розумінні. Янсон з радісним недовір'ям поглядав на картини Ніягарської станції, що притулилася багатьма будовами до височених скель, зовсім неподібних до Дніпрівських. За нею постала Еільсонова загата, трохи менша за Ніягарську, але краща за неї. За тим попливли кращі німецькі, французькі та італійські станції на прекрасних берегах гірських озер чи річок. Лектор знаходив цікаві слова для характеристик кожної з них і відзначав, що не зважаючи на неабияку добротність цих станцій, Дніпрівська буде краща і потужніша за них. Ксандров показав кілька скандинавських електровень, збудованих в чарівному оточенні голубоводних фіордів. Словом технічна краса кожної з них була репрезентована на діапозитиві якнайкраще. Замиловано поглядали слухачі на картини і з радістю уявляли свою рідну станційку в якихось 650,000 кінських сил.

Конус тихо мигав райдужними блисками розфарбованих фото і слухняно виконував накази лектора. Від екрану падав на слухачів глибокий рефлекс відбитого світла і накладав на всі обличчя сіру тінь, що робила їх плиткими в темряві.

Нарешті Ксандров скінчив лекцію під гучні оплески молоді та захопленої частини аудиторії. Зник останній діапозитив і раптом блиснуло світло, що моментально розвіяло романтичну темряву і вихопило обличчя лектора-інженера облившись його скептичною хвилюю електрики. І всі побачили мужню постать Ксандрова, суворе і разом з тим привітне лице з солідним напівримським носом і англійськими вусиками, що висіли над енергійним підборіддям, наче мініатюрна арка дугового моста.

ПОБАЧЕННЯ З ЛЕНІНИМ

... Минуло чимало днів, коли Василь Олександрович з Радченком закінчили справи у Вищій Раді Народного Господарства. А Ілліч про них не забував, як про тих, що стануть у пригоді, відновлюючи господарство передовсім енергетичне.

А тим часом сніг затулив, забив всі артерії залізничі, що ними пульсував Петроград, і Ленін третього січня за новим стилем редагує декрета «Про загальну повинність при вбирання снігу в Петрограді і Петроградському транспортному вузлі». Кадеți почали громадянську війну, вождь — творить декрета про негайне арештування провідників контрреволюції.

Він творить і творить не одну резолюцію, що лягає бетонним муром нового державного будинку. Тут і війна зовнішня, яку треба спинити, і внутрішня, яку слід направити в належний бік — тут і довгі перемови та пропозиції до переговорів із полковником Жаком Садулем, що пропонував Іллічеві сконтактуватися з послом Франції Нулансом.

Мозок витримував надзвичайно велике напруження. І хай гудуть церковні дзони кубатови Ісакія та тисячі його мідних придзвінків по всьому Петрограді, Ленін творитиме й далі! Він не тільки пише, він творить.

Він у поїзді Фінляндської залізниці. Думки на повному розгоні. Він їде у відпустку на п'ять день, щоб занотувати розмашисті цілеспрямовані письмом свої статті. Він в повному вагоні, серед мас, серед народу.

Його ніхто не пізнає. Тим краще. Вуха слухає розмови. Вони так потрібні.

Це глибинний низ великого океану. Тут лише видко, як звивається хвиля, якого вона гатунку й ширини.

Зникли звичайні побутові розмови. Нема чавкання ротів. Забули про їжу. На порядку денному політичні дискусії. В вагоні починаються сварки вже не через нестачу місць. Навпаки! Свариться поліція з поліцією. Купе з купе.

Особливо популярні більшовики. Одні стоять за них. Другі шикають і лаються на всі заставки. Одні і ті ж думки народжуються в різних частинах вагона, міста, Республіки. І от Ленін чує:

— А що таке, власне, більшовики? — питає салдат одного робітника з Петрограду.

— А ти воювати хочеш?

— Ні, — одказує той, жестом показуючи, що він покинув фронт свідомо.

— Ну значить, ти — більшовик! А тепер скажи, вів далі робітник, не зважаючи на чималий подив салдата, — ти хочеш мати землю?

— Хочу!

— Значить ти і тут більшовик!

Надзвичайно просте розв'язання цього питання подобається всім, бо всьому не лиш розв'язує справу, а розчиняє двері перед новими прихильниками більшовиків. Бо робітник, що почує, що таке октябрист, ніколи не стане ним, хоч би йому й робив пояснення професорськи освічений Мілюков.

В вагонах повно. І що тісніше, то палкіші сварки. Більше запалу й смілости. Для вождя це надзвичайно цінна зустріч і він всотує з посмішкою задоволення нові слова. Він знає, що йому не скоро знову пощастить потрапити в простий вагон і наслухатись глибинних новин. Поруч сидить привітна бабуся:

— Не треба боятися людини з рушницею! Ми вже самі з нею!

І цей вислів дає привід написати потім статтю «Залікані крахом старого і поборники нового».

Широченна долина наступних років стелиться перед ним і він змахами легкокрилої думки сягає туди. Зникає календарна перепона. Прозоріють межі завтрашніх літ і цифри 1918, 1919, 1920, 1921, 1923, 1930, 1950, 2000 линуть світлими махами декад. Там нема зиску, там міста цвітуть розмахом праці, там велична панорама зросту і труда. Там соціалізм.

І Ленін рішучим лезом своєї особливої думки розтинає паперові мури календаря з обов'язковим картанням числом року і мислить єдино, монотонно, без слів, без темних фіксувань слабої людської мови. То чудовий процес велетенських зрушень. Ленін мислить роками, днями, годинами і навіть секундами, що мільярдно складають вікове життя. Він мислить державами, всією планетсю і в першу чергу живим образом молодого кляси, чий крик до життя і боротьби принесла бойова шпалариста мова вождя.

Віковий світлоплин майбутнього тихо пливе в мозку, творячи єдиний образ єдиної Республіки труда. Сьогодні кров, завтра — надхненне зростання.

Сьогодні Яланія висилає перший крейсер до Владівостоку для інтервенції, завтра Ленін, що мислив сьогодні в густих звонах різдвяних свят, кине гасло соціалістичного змагання, як вищої стадії творчої праці. Сьогодні революція торгується з німцями, що б мати передишку, завтра постане білявий Дніпрельстан — старший брат Волховбуду. І бадьорою стежкою йде полемічна думка, що відіштовхнувшись від тверджень ворога, падала людськими словами вниз:

— Плазуни з центральної Ради на чолі з Винниченком сьогодні відмовились визнати радівладу своїх же Киян, Харківчан, Катеринославців і пропускають козаці загони на Дін, завтра з невеликою затримкою, що за неї повинні ці плазуни, на всіх великих ріках і зокрема на Дніпрі, виростуть електростанції..

А поїзд виносив Леніна на Фінляндські лани, опускав його у водойми завтрашніх справ і Ленін творив і творив....

І чотирнадцятого січня, саме на новий рік за старим стилем день вождя склався приблизно так. Ранком о десятій він був у Смольному.

На сірих широких сходах розмова:

— З новим роком, товаришу!

І сувора відповідь більшовика:

— Не з новим роком, товаришу, треба вітати, а з новими перемогами.

— Хіба ти чув щонебудь нове?

— Чув! Сьогодні з нашого міста виступає в похід перша соціалістична добровільча армія і Ленін буде вітати її о четвертій годині.

І хуткі кроки залазкали по сходах, мішаючися з морозними хрипами дверей та промерзлих голосів.

День повний тривоги. Ленін зранку зайнятий невідкладними справами. Революція не чекає. По сходах бігають кур'єри і уповноважені дипломатичних посольств. Вони знуровані арештом усього геть складу румунського посольства і місії. Дипломатичний корпус хоче сьогодні бачити Леніна і розв'язати інцидент.

О четвертій годині дня він нарешті признає авдієнцію і більше десяти авт зупиняються з чужим шумом біля Раднаркому, застигаючи у холодній млі вимушеного спокою. Посли, як чорні круки, стрибають по сходах і входять до кабінету.

Півгодини триває розмова. Ленін обіцяє звільнити Діаманті із службовим почотом, якщо румунський уряд звільнить заарештованих на румунському фронті всіх руських салдат. Він подає приклади контрреволюційної ролі румунського уряду, що виступив проти революції за вказівками Антанти.

Авт з великим незадоволенням виїждять геть і знову сичить чужий шинний шум по мерзлому бруку столиці.

Далі Ленін головує на засіданні Раднаркому і скупо доповідає про денні події. Уряд доручає йому скласти для преси докладну інформацію про характер інциденту з дипломатичним корпусом. Раднарком гримить густим протестом.

Пізніше Ленін їде на проводи соціалістичної армії до Михайлівського манежу і промовляє там про її завдання. Фріц Пляттен супроводить його. Разом з Леніном він повертає.

В димному морозі столиці — серед непевної темряви головних вулиць на Леніновий автомобіль нападає банда невідомих і зблизка стріляють по вікнах Раднаркомівської машини. Кулі і морок рвуться у вікна.

Чорні тіні невідомих манячать неподалеку і хутко зникають.

Шофер дає повний хід. Пальба триває. Кулі влучають. Фріц Пляттен підводиться і власним тілом затуляє тіло вождя. Бризки скла фойєрверк розлітаються всередині авта і пробивають пальто великодушного швайцарця. Він легко поранений.

Азто мчить далі. Ленін схвильовано дихає і виймає хустку, щоб подати першу допомогу. Він не чекав цього. А Фріц радісно посміхається, побачивши, що любий вождь живий і непошкоджений.

Авт мчить назад до Смольного. Шини гудуть сипучим снігом. Хуртовина розлітається вієрним зльотом. Сніг сам шумить: — вороги, шпигуни!

В Раднаркомі Ленін тихо розповідає про пригоду і, потурбувавшись про смілого друга, сідає писати розпорядження в справі румунського посольства. Знову наполягає на звільненні салдат.

Ще пізніше посилає вітальну телеграму на Україну Антонову - Овсієнкові з побажанням нових перемог над козацькою Вандеєю та її провідником - Каледінім. Він особливо вітає суворі заходи проти тилової буржуазії...

— І справляючись з такою масою справ, Ленін забуває у творчому екстазі про напад і, покликавши секретаря, каже, що він зможе прийняти товаришів. Ленін нову в нормальному стані, і порушена пострілами рівновага, відновлюється в усій конструктивній красі. Настрій у нього чудовий. Він може сміло випітати далі танву динамічних подій і непомитно стояти при державному стерні.

Тепло блимає слабувата електрика і то притухає, то засвічується яскравіше, наче її електричне серце не дістає потрібної кількості палива.

Виходить тонкий секретар і кидає просто:

— Товаришів Зиму та Радченка запрошує до себе Володимир Ілліч!

І широким привітним жестом він запрошує до простої кімнати, де крім потрібних для роботи річей, нема нічого зайвого. Трохи оторопівши, від несподіваного запрошення, високий брунатний Зима і голова гідро-торфу — Радченко заходять туди, де звичайний письмовий стіл з купою тек на ньому і хитрий скид уважних Ленінових очей. Він уже чекає їх і зрідка поглядає на кілька невеликих одредагованих рукописів, що лежать праворуч.

— Сідайте, товариші, і розповідайте, як посунулась у вас праця на Шатурських болотах?

Володимир Ілліч сидить перед ними в темносірому костюмі з грубуватого сукна, трохи похилений на стіл. Він чисто поголений і на всьому лежить відбиток охайності. Синя краватка з блискучими білими цяточками зав'язана рівно, без жодних зморшок і на костюмі нема жодних слідів безсонних ночей, що їх провів вожде у Смольному.

І слухаючи інформацію про стан робіт коло видобуття торфу для електростанцій, Ілліч раптом уриває їх і питає:

— Значить на випадок, коли у нас відберуть на певний час Донбас і Урал можна устаткувати станції торф'яним паливом?

— Безперечно можна, відповідають обидва, — почуваючи себе досить вільно бажаючи якнайбільше розповісти про Шатурку.

— А саботаж інтелігенції великий?

Зима густим голосом відповідає. Радченко слухає і дещо додає.

— Чи є такі, що підтримують Ради і нашу політику?

Почувши, що серед інженерства намічається злам у настроях, Ілліч посміхнувся і жартівливо запитав:

— А про що свідчить мертвий жах у буржуазії? Їхня ж справа програє навіть. Дурням скільки крові не пускай, дурнями лишатся!

Далі розмова перейшла на ділові рейки і Володимир Ілліч зацікавився виробничою організацією праці. Звузливши брови, він заклопотано вивчав гостей і в кожній дрібниці шукав нових відгуків революції. Йому здавався важливий і тембр голосу, і його інтонація, і самий характер мови. Він, наприклад, із величезним задоволенням стежив за зростанням дієслів у розмові, що свідчило про динамізм доби.

І Зима несподівано помітив, що він потроху змінюється сам і магнетизується силою вождевої волі. У його мові відбивалася ударна вдача. Річущий тон тут у кабінеті, значно рішучий за той, що його він мав на будовах Бакінської станції на Бібі - Ейбаті, де він працював з Клясоном і Кржижановським.

— Ви доручили нам найпершу в світі радянську господарчу справу. Знайте, що її ми будемо продовжувати. Ви нам радите взятися за організацію нової праці бо на заводах захопились запалками, — гаразд, ми зробимо і це! І обіцяємо вам, що дійдемо перемоги й на господарчому фронті.

— Правильно. Шлях вірний, — стверджував Ілліч і шелестів папером тек, де лежала стаття про організацію соціалістичного змагання.

— Зважте на масштаби і темпи! В справі революції ми не кустарі, тут ми підковані! Отже в справі господарювання кустарювати не можна! Я гадаю на основі вашої інформації зробити пропозицію Академії Наук виробити план реорганізації нашої промисловості, якнайширше розгорнути виробничі сили країни на базі широкої електрифікації! Ми запровадимо електрику в індустрію і хліборобство!

А внизу під вікнами билася хуртовина, гнійними хвилями туману дихала фінська затока і падала зернами паморозі на підступах до Петрограду. Вили

жовті газети. Лютували члени Установчих Зборів, салютними сальвами гриміла робітнича преса всесвіту, писав ліричного листа «До Росії-визвольниці» гуманістичний велетень літератури Ромен Ролан. Блукав ланами стомлених країн образ антимілітариста Бертрана, капрала з Барбюсового твору «Вогонь», кликав під прапори Лібкнехта всіх салдат на штурм, а тут Ленін казав про те, що на жаль не всі робітники ще усвідомили, що вони справді панівна класа, що серед народу треба збудити таланти і прослати перед ними стежку організаторської праці особливо у трудовому змаганні. Вождь говорив про значіння нової праці на народніх фабриках, де робітник зможе сам стати директором тощо.

Ленін честив гідними їх словами капіталістів, як «гнилі, змертвілі члени людськості». Десь дзвонили на «вечірню» — їх заглушали постріли кадетських загонів. На Дону і на Україні — під Крюковом та Буртами, в Києві, Катеринославі розбігалася кров'яними хвилями внутрішня війна, а тут міряли аршином нового господарства завтрашні роки.

— Плюньте на саботажників, шахраїв, дармоїдів, хуліганів! Організуйте нове, шукайте подальших шляхів, але знайте, що організаційна роль на силу і рядовому робітникові та селянинові, що знає письменність, людей і володіє практичним досвідом.

— Гарзд, Володимир Іллічу, — відповів Зима, і згадавши спокійну настійність Сталіна, образ якого постав перед ним, він кинув прекрасними словами того спогаду:

— Ми організуємо залізний ентузіязм праці!

Ще довго стояв Зима із своїми згадками перед портретом Леціна, стурбований хитрою атакою вченого песиміста Бекетова¹⁾.

¹⁾ Розділ подається в скороченому вигляді. Ред.

А. КАЛИНОВСЬКИЙ

АНТИЕЛЕГІЯ

Бадьоро дощ
вистукує по шибках,
Мов барабаном
літо провожа.
Жовтавий лан
пишається обжинками,
подарувавши людям урожай.
Дивлюсь — де сум?
І суму не вбачаю.
Чи може лірики
встали у вірші...
Прекрасна річ —
Осінніми ночами
Послухати
розмови комишів.
Чудовий вид:
Крізь кисею туману
Спостерігати
на сільських полях,
Як на зиму
запліднює хлібами,
Чорноземну роженицю
земляк.
І навіть колір
осени
крицевий
Наштовхує на радісні думки;
Я бачу замість ям
на трактах наших —
цемент

І сизі крила
авторисаків.
Я бачу поверхи
бетонів
будинків
На місці хат,
розкиданих украй.
Недарма глушина
Собі стає навдобику
І пляна партії
доводить до двора.
Залежить віз
від колеса і осі...
І ні при чому
зміна місяців.
Завжди любив я
трудівницю — осінь
І не любив
Осінньо - журний цикл.
Спадайте дні
дощами й туманами,
Цвітять трояндами
й морозом руште кров.
Весь час
стоятиме
Законом перед нами:
Вище голову!
Твердіше крок!

ОЛ. МАР'ЯМОВ

ПРАВО НА ЛІТЕРАТУРУ

— Власне, от що...—сказав Мартин Карпович Проценко. ЗавРІНО Стеблівщини, увійшовши взатишок верб над Россю й раптом узявши мене за плече: — Я от пишу дещо... Ти подивись, я тобі взавтра принесу. Подивись, порадь. Добре?..

Проценко увірвав розмову, зідхнув лекше й пішов далі, простуючи на гуркіт Стеблівського водоспаду, що стрімить на Пётлі. Рось розтеклася круг острова, і рвонувшись по один бік через гранітові пороги і, створивши по другий — розложисте, прозоре плесо. Рось і острів тут узивають Пётлею.

Водоспад гуркотів; білява піна бралася на камінні; у великому млині засвітилася електрика й дерев'яний місток одбився у воді. Ми взяли човна. Широкі лопасті весел сперлися об воду. Вода давала пружний опір. Човен рушив і пішов попід берегом, під суцільним дахом верб, під рожево-попелястими скелями.

Проценко веслував «ластівкою», глядячи воду й легенько хлопаючи. Вода забриніла під човном.

— От, знаєш, цікаво мені це, — продовжив Проценко. — Працюю страшенно багато. Відомо ж, як воно у районі. Людей нема. Звешся «інспектор освіти, а наспраді — що скажуть, те й роби; як не на село їдеш, то в куці сидиш, і в земвідділі, й у РВК, коли хто звіди поїде. Район тепер універсалістів виховує. Да, так от — праці, кажу, до біса. А вдома — замість відпочити — писати сідаєш. Просто для себе.

— Вірші, Карповичу?

— Ні. Так просто пишу. Про Стеблів, приміром, оце тепер.

Він пустив весла. Вони ще здригалися на поверхні, потім застигли. Човен, не входячи з-під затінку, поволі рушав за течією. Проценко вийняв рукописа, але читати було тяжко. Вже сутеніло. Ніжна гама присмерків бринила над річкою. Тумани пороху стояли над містечком; вони тремтіли між гострими дахами покривлених будинків і сідали на стріхи хат. Злучені пахощі роз'ятреної весни панували довкола: ніжний і винний пах бузку, тихий пах містечкової цноти, спокушеної кінцем квітня, природній пах застиглості й спокою, притаманний місцям, віддаленим на тридцять кілометрів од залізниці.

Так панувала остання декада квітня над Россю.

Були ще й другі ознаки. У них Проценко взяв відпустку для тригодинної прогулянки. Це були посівні звістки з колгоспів, похід по буряк, — той процес боротьби за суцільну колективізацію, що примушує зчаста не спати ночами й нашо-рошуватись од кожного телефонного дзвінка. Це була таксамо остання декада місяця, вкладає в телеграфні зведення, в звіти й доповіді.

Човен ішов сам собою.

Я заховав Проценкового рукописа й запитав:

— Так що ж це, Карповичу, — оповідання?

— А от я й сам не знаю, що воно. Ти прочитай, — розкажеш. Я пишу так. Для розрядки. І, знаєш, — от саме про це я й казав, що цікаво мені дізнатись: напишеш щось, просто для себе, нікуди не посилаєш, нікому не показуєш — і лекше.

Справжня розрядка. Внутрішнє якесь задоволення. І от, скажи, — маю я право на таку «літературу», — районний, перевантажений робітник, — чи ні? Ти поглянь — Заболотний — наш партизан, що всю Стеблівшину за собою вів — вірші пише. Орден Червоного Прапора в нього, бойова неврастенія до останньої міри — і — вірші! Та ще й які ж погані вірші! — а пише...

Проценко знову взявся до весел і човен пішов швидше. Я скерував його на середину річки. Сходив місяць. Водю послася смугастий шлях. Він тремтів і мінився на взятій легеньким вітерцем поверхні Росі. Проценко казав далі:

— Десь я читав, що неврастенія — професійна хвороба письменника. Там було сказано, що рано чи пізно письменник набуває цієї хвороби. Не пригадую де це. Але мені здається навпаки. От я дивлюся на себе, на Заболотного, на інших хлопців, що писати намагаються й думаю про те, — чи ж не неврастенія народжує письменника? Якість — од ступеня культури. Потяг — од певної форми ухилу від людської норми. Бо звідки ж це хворобливе гостре сприймання того, що оточує людину? Неприродно швидко реагування на кожну чи то соціальну, чи то особисту подію? Я радий. Я ще не вмію, скажемо, вбачати в цьому дереві, чи в цій річці якоїсь збірки образів... Очевидно, я ще можу сміливо жити далі, не стережучись за здоров'я своїх нащадків.

Дерево, що на нього вказав Проценко, стрімко випростувалося вгору. У його стовбурі відчувалося напружене буяння життєвих соків. Це доводила буйна злива свіжого, тільки но набутого листя. Дерево повставало розложисте й відмолоджене, як символ пружної енергії, як сконцентрована творча сила. На кожному листі тремтіла вечірня роса, як лишок набутої життєвої вологи. Дерево дишло всією поверхнею, розповсюджуючи кисень довкола. Повітря, насичене цим деревом, озонувало, як після зливи.

Рось, про яку згадав Проценко, текла під нашим човном стрімкою течією. Вода в світлі присмерків видавалася олійно - густою. Вітру майже не було і річка тільки злегка тремтіла, коливаючись сріблястим місячним шлях. Рось стримала, як збірка історичних легенд, як аккомпанімент містечкових пасторалів. Стрімкі рожеві скелі не жахали. Навпаки — вони пасували до ідилічних плес, до затишних піщаних кіс та закосків.

Ми скерували човен до берега.

— Я не люблю лікарів, Карповичу! — сказав я, стрибаючи на каміння. — Власне, серед них є прекрасні співрозмовники, але як до виконавців свого безпосереднього призначення, я до них не люблю звертатися. Я ні на що не скаржуся. У мене, напевне, здорові легені й напрудуч гарний шлунок. Я не пригадую, щоб за останніх п'ять років якась хвороба загаяла мене до ліжка. Протягів я не боюся. Навпаки, — дуже люблю вітер. Особливо, коли його посилює швидкий рух: аероплян, чи авто. Кожної весни, коли починається гудіння пропелерів у прозорому повітрі, я мушу знятися аером, щоб увійти в життєві норми, добути належну мені зарядку. Подорож чи то до Суматри в Індійському океані, чи до Сухин на Стеблівщині, я сприймаю однаково, — як ту порцію свіжого повітря, що потрібна мені для життя.

Ланцюги човна, взятого на причал, забряжчали злегка. Вилиснули під місяцем вишніяті уключини й ми пішли на гору, крутячи «козині лапки» й видихаючи їдку легкість доброї махорки.

Вдома, запаливши люльку, я розгорнув Проценкового рукопис. Спершу оповідалося про виїзд із Стеблева уповноваженого райвиконкому. Далі, звичайно, він приїздив на село. Там скликалося збори. Була в рукопису й

ЛЕГЕНДА ПРО СТЕБЛІВСЬКИЙ ХРЕСТ

Гості хворіли на ганебну задишку. Товстий, худий і маленький — їх було троє, вони стомлено стрибали по вирубаних у камінні сходах.

На кам'яному бескетті, розкиданому вниз, вони спинилися. Товстий — болісно й хрипко зойкнув. Худий — поправив окуляри й сперся на засохлий кущик. Маленький — був фотограф. Він поставив апарата, посовав ногу об ногу, бо страшенно муляли йому чітсь величезні цоботи; і рвонувшись вперед, глянув на Рось і верби й гукнув:

— А таки нічого кадрики!

Товстий і маленький належали до того широкознаного кодла подорожніх, що стомлені спершу харківським, а згодом і вагонним порохом, розхитані тремтінням поїзда на рейках, неохоче визирають у вікно, певні, що перед ними не заховане нічого з українських пейзажів. Порохнявий диван купе вбирає їхні вражіння й подорожні квапляться до наготованої люб'язної краси курорта, пристосованого для всіх неминучих вигуків здивовання: — яка скеля! — Який кипарис! — Яка хвиля! — Після цього можна вгрузати в сумнівний спокій курортного відпочинку. Тепер, проста й ненарочита окресленість краєвидів вразила подорожніх своїм ухилом од стандарту.

Худий ховав за окулярами втому й трохи нудився: — він був з округи і знав усе це прекрасно.

Четвертий супутник був із району. Він показував трьом подорожнім усі ці окраси й, переcheckавши задишку гостей, сказав:

— Дивіться, — а от цікаве виробництво.

В огорожі стояли круглі цементові...

— Діжки? — спитав маленький.

— Так чому ж то у їх — «ні дна, ні покришки»?! — мрачно здивувався товстий.

— Бо це кільки до криниць... — відповів худий все ще нудячись. Він був з округи й усе знав.

Справді, — кільки до криниць були цікаві. Насамперед їх було багато. До того ж вони стояли в середовищі граніту, трави й моху. Й потрете, це нове, організоване виробництво промовляло за нові й великі зрушення: куш колгоспів допомагав будувати криниці «у районному масштабі».

Отже, пейзаж становили: кільки куша; скелі Нечуя Левицького; млин куша; провалля, де, мовляв, породила Василина «Бурлачка»; скелі куша, розтросчені на граніт.

Скеля Нечуя відрізнялася від скель колгоспних тим, що вона по старому випиналася над Россю, тонучи у вербах, а куш відтискав свої скелі од берега, нещадно рвучи їх для будівництва шосе.

Граніт вигинався й рожевів. Він скорше нагадував мозаїку, аніж скелю. Круча була дуже висока, а на самісінькому краї тієї кручі був...

— Що то воно за хрест? — спитав маленький, показуючи на край скелі.

Хрест був вирубаний з каменя разом із незграбним постаментом. На фотографове ж запитання, обізвалися водночас два проходжі:

— Сотень літ цьому хрестові! — сказав перший.

— Років з вісімдесят тому поміщиця поставила, — сказав другий.

Перший розповів про те, що хрест ще з козацьких часів стоїть, як був тут козак Стебун, що настьобав ляхів і заснував Стеблів та й вирубав ото хреста у камінні.

А другий казав, що була ото поміщиця Талантова, що їхала бричкою, а дорога, воно, погана. Та й понесли її коні. І рвонули вони над самою кручею і фурманові стримати їх ніяк. Сtribонули коні з бричкою у провалля, на розкидане кам'яне бескетті, а Талантова скочила й встигла втрапити на шлях. Отож вона й поставила цього хреста.

Товстий був невдоволений. Обидві анекдоти не припали йому до смаку. Він викинув бльокнота і, не зводячись до хреста, записав:

— «На камінні були незрозумілі літери. Коли ж придивитися добре, можна вчитати»: —

Іван Перепічка роблю христи й памітнеки на цвинтар

Так намагався товстий створити нову легенду про цехову вивіску старого ремісника. Три анекдоти народилися на місці.

Головне ж у цій легенді прогледіли всі присутні: — що куш колгоспів посів межі історії; що хрест стоїть на краю кручі; що через місяць розробок він піде на скалю для шоси, розбитий у гранітових кар'єрах. І кінець кінцем — кільця для криниць Стеблівського району — історичний щабель.

Р. С. Хреста поставили козаки триста років тому.

Проценко обрав другу анекдоту й записав її собі. Круг поміщиці Талантової можна було зосередити довідку про народження промисловости в районі. Разом з усім цим у Проценковому рукопису були числа про буряк. Були люди. Для традиційної літератури не вистачало лише пейзажу.

Я сидів тоді у Стеблівському заїзді, будованому за відомим принципом: — посередині зала для коней, а обабіч притулочки для людей і блощиць. Гас чадів невблаганно. На стільці лежав розчинений мій чамайдан; звідти визирав томик Нечуя; я дістав його, поклав коло рукописа і через десять хвилин Проценкове писання виглядало так:

«Машиніст - залізничник Караченцев приїхав серед двадцяти п'яти тисяч, що рушили в колгоспи. На Стеблівщині його вирядили в село Комарівку.

... Дорога в село йде з такої крутої гори, що, їдучи треба вставати з воза, щоб не перекинутись. Під самою горою блищать ставок. Коло ставка гребля, обсаджена вербами. В кінці греблі стоїть млин з чорними колесами¹...

Млин усуспільнила артіль, утворена в Комарівці.

... Вода летить на колеса зверху, обливає їх білою піною і падає довгими пасмами в глибоку долину. Кругом ставка ростуть старі сади. Вся Комарівка зовсім потонула в садах²...

Це трохи підбадьорило Караченцева. Складна й незвична робота в новому колгоспі видавалась лекшою й приємнішою серед цих рзкзків.

... Густе гілля позвішувалося з тинів на вулиці і зовсім позакривало хати. Тільки подекуди через листя блищать білі стіни хат, лиснять проти сонця вікна, або денеде під гіллям сіріє клуна...³.

Колективісти дивилися на Караченцева ще не знаючи хто він, але готуючись привітати на сьогоднішніх зборах робітника, що приїхав їм допомагати. Глитайський куток уже заводив свесі: — приїхали, мовляв, пани на нашу голову. — Та колективістів їм уже було не заїгтувати. Віз Караченцева стрибав у долині по вибоях.

... Вся долина заросла садами, неначе повилася густим хмелем. Кругом села піднімаються амфітеатром гори на три боки. Гори вкриті садами, а там вище сади сходяться з старим дубовим лісом. Ліс обступає село, як густа зелена хмара⁴...

¹ Нечуй.

² Нечуй.

³ Нечуй.

⁴ Нечуй.

Нечуй прекрасно почував себе в новому поєднанні. Сивий стаж літератури давався тут в знаки. Запас вироблених пейзажів давав великий вибір. Красиві Комарівки не змінилися й насправді. Випростався новий зміст. Арсенал же образів, заготовлених шістдесят років тому, придався й сьогодні якнайкраще.

Настрашений пухким притулком блощич на ліжковій заїзду, закатований чадом лампи, я вкрутив гніотика, погасив світло й лишився сидіти на стільці. Було чути, як за стіною хропли й переступали коні.

Проценків рукопис...

Але суть от у чому:

ЗАКРИТИЙ ЛИСТ

СТЕБЛІВ

Райвиконком

Районному Інспекторові Освіти

Март. Карп. ПРОЦЕНКОВІ

Ол. Мар'ямов. Харків. Держинського 60/2

Харків, 15 травня.

Привіт, Мартине Карповичу!

Пробач мені трохи дивне закінчення наших розмов. Я зовсім не хочу, щоб, прочитавши «Право на літературу», ти сказав: — «Сподівався мабуть, що до Стеблева це не потрапить, а як і потрапить, то Проценкові читати ніколи буде. Адже тільки цим ти спробуєш пояснити мою недозволену поведінку з живою особою; писання про те, чого насправді ніколи не було. Ти це напевне скажеш: — «Ну, пам'ятаю, до кіна ходили, ну, ще й на скелі були. А от коли ж то ми човном їздили? Коли він рукописа мого читав? І потім ти, Мартине Карповичу, ще здивуєшся: — «Чи варто було розводити стільки недоречних вигадок, ніби збираючись відповісти на моє запитання, щоб зрешттю самої відповіді так і не дати». Коли ж ти, Мартине Карповичу, трохи напружиш пам'ять, — ти пригадаєш неодмінно і те, що стоячи на кручі над Россєю (саме там, де в нею водоспадами стримить Боровиця) — ми збиралися брати човна. А за півгодини до цього, виходячи з РВК, ти казав: — «Власне, от що... Я от пишу дещо. Ти подивись. Я тобі завтра принесу...» Ти пригадав це, Мартине Карповичу. Пригадав і зрозумів, що сбидва ці пляни я, хоч і з деяким запізненням, здійснив. Подорж човном і читання твого рукопису відбулися вчора. В харківській моїй кімнаті. Рукописа твого мені не тяжко було читати. Я добре пам'ятаю тему, що ти сповідав. А про стиль — я знаю з тієї твоєї статті — пам'ятаєш, ти вагався,

куди її посилати, чи до «Комуніста», чи в Черкаси до «Радянської Думки».

А решта — це ж нормальне право на літе...

Е, ні! Це ж не відповідь тобі й не розв'язання нашої розмови, коли говорилося про особистий збиток пересічного будівника нашої доби, — той збиток, що перетворюється на резервуар особистих, не відданих колективові, прагнень.

— Не відданих колективові.

От ми й упіймали, Карповичу. Взятися до самої суті. Тоді — дочитай решту цього писання про «Право на літературу». Прочитай про Боба Македона, механізатора тракторної станції Селищанського комбінату, про рельєфи Стеблівського району, про Марусю, що дуже кохається у кіносеансах і про сумну долю білих карасів у селищанському ставку.

Відповідь буде, Карповичу. Неодмінно.

Пиши докладно про себе. Перекажи вітання стеблівцям і неодмінно напиши, як справи у Сухинах і в Шендерівці.

* * *

Тракторну колону перекинули до Сегединець.

Механізатор машинно - кінно - тракторної Селищанської станції Боб Македон, манячив самітною стовподібною постаттю посеред комбінатівського двору, бо трактори вже пішли і він спізнився поїхати разом з ними. Я прилучився до Македона і ми вирішили рушати вдвох, навздогін за колоною, на Сегединці, — пішки.

Вийшовши з подвір'я Селищанської цукроварні, ми обминули ставок і пішли з Стеблівщини на Вільшанищину, відчуваючи, що перетинаємо справжні кордони. Водночас, за браму комбінату вийшов і Франк, кучерявий ентузіаст нашої виізної редакції, з окресленими безсонням, короткозорими очима. І, коли, йдучи берегом ставка, ми розмовляли, — повз нас проїхав вершник.

Вершник: (не злазячи з сідла, стримуючи коня гнuzдечкою): — А де тут од тракторів?

Македон: (випроставшись на весь неосяжний зріст): — Я од трактора. А що вам, дядю?

Вершник: — Та я з Яблунівки. Орять треба взавтра.

Македон: — Буряк?

Вершник: — Ярина. 100 га. Суцільний масив. На горі до Корсуня.

Македон: — Добре. Єсть.

Він одразу прискорив ходу. Ноги йому пружинили.

Механізатор Македон являв усю невнормовану порцію запалу, що може бути закладена в студентів - випускників. Македона ж було виражено серед четвертокурсників - механізаторів з київського сільсько - господарського інституту. І він, узявшись до роботи, почав водити трактора; відсував механіків підчас ремонту; виміряв з секундоміром у руках хронометраж роботи трактористів: обдівлявся ґрунти і рельєфи. Часто це було зайве. Македон робив те, чого йому й не треба було робити. Механіки скаржилися на нього; бригадири любили; дехто пробував скидати йому на плечі свою роботу. Директор станції був невдоволений і пробував виробляти Македонові пляни роботи і розклад обов'язків, але Боб одчайдушно робив усе.

Того дня, коли ми вийшли на Сегединці, Македон збирався робити хронометраж. Франк лишився на шосі над ставком. Вийшовши з редакції, розташованої в кухні землевпорядної партії, він вдихав повітря. Великі чорні кружалка очей, побільшені склом окулярів у залізній оправі, застигали заспокоєно. Верби, розлогою своєю поверхнею, схиленою над ставком, давали кисень. Багато кисню.

Македон і я вийшли на гору й пішли швидше.

— П'ять верстов навпрошки до Сегединець,— сказав дядько з воза, йдучи до Селища.

Та ми не знали шляху й рушили слідами колони.

У недавно просохлій глині, було відтиснуто масивні зуби коліс «Інтернаціонала» 22/36, Мак - Кормік. Тут трактори пішли на повний погін. Вони були далеко від нас і тільки зрідка на горбках попереду, під сонцем вилискувала їхня синя сталь. Потім вони зникли зовсім. На обрії майорили ліски. Машини розчавлювали груддя землі, вганяли в не шипи своїх колес; трамбували шлях і хрипіли, кваплячись на роботу.

Трактори обирали сухіший шлях. Вони йшли околишніми дорогами, щоб не труситись по великих баюрах. Ми тинялися тими ж дорогами, перетинали лани, йдучи межею. Сонце почало пекти, хоч це й був лише квітень. Ми пройшли добрих п'ять кілометрів, відпочиваючи на молодій траві й раптом, пересікши поле, щоб скоротити шлях,— загубили сліди колони.

Здалеку йшов дід.

Він був дуже стомлений і дуже старий. Мішки сердешних і ниркових хвороб були йому на лиці, склеротичні жилки набрякли на лобі, на носі, на щоках. Він дихав хрилко й нерівно, коли став на межі, перед нами.

— А як тут, діду, пройти до Сегединець? — запитав Македон.

— Не знаю, не знаю, дітки — відказав дід і поворушив губами, силкуючись дихати рівніше. Навдивовиж біле волосся розкидав вітер.— Іду от з Хильок до Сухин. Сам стомився,— куди вже мені старому... Чув, що минулої неділі в Сухинах правили. В церкві, значить. Мо'ї тепер правитимуть, люди ка'уть... А воно великдень... Старий я. Так ото розговіться б треба, бо вмиратиму скоро.

Ми пішли напромацки шукати Сегединець. Дід постояв і пішов поволі до Сухин. Він ішов зігнувшись, несучи хворе серце, хворі легені і склероз.

Згодом, саме до великодня, до Сухин переїде й наше виїзна редакція, вона розташується в селбуді, поруч церкви. Ми чутимо дзвони, а великоднього ранку приїде вершник. Його кінь буде змилений. Вершник заскочить до редакції і розкаже, що трапилось у сусідньому селі, в Гуті - Селищанській. Про це доведеться писати так:

КУПУЮ ПОСТРІЛИ

Лямпи «Молнія» гули стримано й одноманітно; під низькою стелею селбудівської залі крутилися вихорці махоркового диму. Це сполучення пахоців махорки й гасу панувало в порожній залі ще з минулих зборів. Село Гута - Селищанська увиходило в смугу нелепних квітневих присмерків. Стеблівщина оточувала село; тут землі Шевченківщини межували з Гуманськими й на землі лишилися самі ці,— «виконкомівські» межі, бо інші познищувано тракторами першого колективного посіву.

— Що ж,— мабуть не зберуться?..— спитав голова гутаселищанської сільради, Шутенко, звертаючись до секретаря.

Лави селбуду були майже порожні, хоч і скликалося на цей день збори активу. Кілька активістів підвелися з місць:

— Розійдемося, напевне. Великдень гору бере...

Того дня надійшла саме передвеликодня субота. Її вечір зайшов над селом і виходив дощану церкву з кола темних хаток. Церква світілася ліхтариками й свічками. Біля брами копирсалися дідуся. Малеча готувалася вдарити з дзвіниці. Коло жінок і молодичь стояло біля сходів

і старий присадкуватий піп похожав у огорожі. Це був, вихоплений з колгоспу «Нива» великодній острів села Гути - Селищанської.

— Не великдень бере,— нервово відказав голова.— А Рябенки всякі голос показують, поки горлянка ціла. Мабуть такі наговорився по кутках до скоху. Бач,— не йде громада. Треба розходитись.

Він глянув на двері.

Вечір трошив шлях на дрібні тіні, на ділянки відбитих по землі дерев і хат. Зірки просякали крізь лахміття хмар. По горбах, по баюрах ішли люди. Вони тяглися з клунками до церкви. Вдарив перший дзвін. Він густо й розложисто послався по землі. Бутенко низав плечима і зайшов знову до сельбуду. «Молнії» хтось уже погасив. За вікнами ледве жеврів вечір. Шутенко стояв серед залі, поки не почув голоси з сусідньої кімнати. То вже була сільрада. Молоді, бадьорі голоси завели пісні. В сільраді була комсомольська репетиція. Шутенко пройшов туди.

— Агов, голово! — гукнув високий хлопчина. — Иди, йди до гурту!

Потім, одійшовши від решти, хлопець нахилився до Шутенка і сказав тихо:

— Ой, щось Рябенко Арсень перед паскою на хуторі Завадському розвів. Знаєш, що в нього там за нарід? — глитайка ж сама!

— Степане! Це що? Вже й тобі Рябенко страшний?! Пискне — одправимо куди слід! — І Шутенко перейшов на пісню, сівши край гурту на стіл. Хлопці й дівчата співали:

Ой, на гору козак воду носить,
Дівчинонька козаченька просить...

Шутенко долучив сюди свій голос. Він був трохи хрипкий, але міцний і приємний:

— Козаченьку, мій соколю,
Візьми мене із собою.

Низька кімната була щерть насичена бадьорістю й запалом. Хлопець, з укритим ластовинням носом, вдарив у бубон; грали на мандоліну й гітару. Бубон торохкотів поважно, приглушуючи дзвони. Великдень лишився назовні, за дверима. Буйний запал плескав через вікна. Бутенко навіть почав забувати за невідбуті збори, що зірвав Рябенко. Молода повінь захопила. Він став посередині кімнати, ксжним м'яснем, кожною шпаринкою шкіри, відчуваючи добру силу. Спрага до праці залила фарбою йому лице. Він сперся ногами в долівку, не спиняючи співу:

Козаченьку, сухотонько моя,
Кажуть люди, що не буду я твоя!

Коли ж гістерично вигукнула дівчина, здалося, що то вона жартує, співаючи, що це до пісні, що... І в сусідки вже опустився лікоть, піднесений щоб жартома штовхнути ту, що зойкнула.

Цівка дробовика вже зникала за дверима. По кімнаті плив дим і ще тремтіли шибки. У вухах бриніли зойк і постріл.

Шутенко лежав біля лави.

Коли ж вибігли з сільради, задубілі на мить, бригадири — було темно; розлягалися дзвони. У церкві тремтіло полум'я свічок. Ліхтарики блимали й на дорозі.

Бригадири повернулися до сільради. Там поклали вже Шутенка на лаву; він хрипів. Рожева кров біла йому з горлянки і піняво збігала долі; червона — витікала з грудей. Він був чи не на смерть поранений

тою олив'яною січкою, що роздирає шкіру, м'ясні, розрізає артерії. Січка застряла в горлянці й він нічого не міг говорити... Бригадири стояли тут усі, крім їхнього старшини.

— Де ж то Панченко Іван?

— Ма'ть не встиг...

Село Сухини розляглося, як Рим. На семи горбах.

До перехідної редакції, що містилася в сухинському сельбуді, приїхав вершник із Гути - Селищанської, за п'ять верстов од Сухин.

Його кінь був змилений. Вершник скочив з коня, прив'язавши його перед сельбудом, забіг і сказав. — Він сказав те, чого повторити вдруге не можна, бо в цих словах конденсувалися лють і жаль, бажання помсти ненависть, — все це поєднане водночас. Він розповідав про великодній постріл.

Редакція вирушила дізнаватися подробиці, сівши на тряський колгоспівський віз. І, коли цей віз перетинав Селище, їх перестрів Білан, прикріплений до Гути. На його худому обличчі вигравали щелепи. Шинеля дем білізованого червоноармійця тіпалася й віяла за ним, коли він, кваплячись, біг до воза.

— Знайшли!

Редакція зіізла з воза.

— Хто він?!

— Ховався цілу ніч, гад, у лісі. Біля Завадського хутора. Вранці знайшли. Панченко Іван! Бригадир!

— Якщо бригадир? З чого ж то йому було в голову стріляти?

— Та от, каже — жартома. А дівчина - комсомолка, що була в сільраді, бачила, що поціляв!..

Тут було щось незрозуміле. Віз рушив на Стеблів, де борючись за своє життя, лежав у лікарні Шутенко й де вже сидів приставлений до міліції бригадир Панченко.

З - за ліщини виринуло двоє хат. Тут починався Стеблів. З - за базару з'явився великий двір. Тут містилася вся райсонна влада... Трохи віддалік Райвиконкому, у білому ампірному будинку з колонадою містилася й міліція.

Начальник копав грядки, садовлячи резеду. Він підвівся: одним рухом поправив револьвера й пенсне; обтер піт на лобі й привітався.

— Що — у вас уже Панченко? — спитався в нього приїжджий з редакції.

— Обидва в мене?

— Хто ж другий? Один же стріляв?

— Дежурний. Виведіть тих, що з Гути, — сказав Крульов, начальник Стеблівської міліції й знову обернувся до приїжджих: — Другий, Рябенко Арсень. Глитай.

Міліці нер вивів арештованих.

Панченко примружив вії. Різке, ясне світло доброго дня, різнуло йому очі. У нього був спинений, тупий погляд. Він намагався знітитись, заховатись. Рябенко стояв, зігнувшись і зщулившись. В очах блукав якийсь непевний погляд, незрозумілий вираз. Обидва мовчали.

— От бачите — чийого постріла купити спремігся, — сказав Крульов, показуючи на Рябенка. — Той, бри - га - дир же....

Панченко не ворухнувся. Погляд його був втоплений кудись у чорну грудку набухлої, весняної, родючої землі.

Фотограф наготував апарата. Тепер йому потрібне було біле тло.

— Одійди далі, — сказав Крульов арештованим. — Стань під стінкою. І ти.

Рябенко й Панченко здригнули. Вираз жаху, конвульсії прощання блимнули у всій їхній постаті, але мовчки вони одійшли й стали під стіну. Спиную до всіх. Як під розстріл.

— Та оберніться ж, — нетерплячо й не зрозумівши в чім річ, сказав фотограф, клацнув затвором апарату й розібрав триног.

— Готово.

Убивців повели.

Власне, убивця був один: — Рябенко.

За похилою Рябенковою постаттю в чудернацькій присмерковій грі світла й тіней, на смугі покопаної грядками землі, де знову порпався з резедою Крульов, — поклатася довга тінь. У покривлених її контурах, у припишких хитрих вигибах, відбився химерний відблиск передсмертної вигадливості ворога, тінь ганебної біржі купівлі й продажу чужих кур, чужої праці, чужих пострілів.

Але все це мало бути лише за три дні після того, як ми з Македоном йшли в Сегединці. Розшукати загублений шлях було тяжко. Як сліпі кошенята ми тикалися то в одну, то в другу стежку, видивляючись важкі тракторні сліди. Зрештою потомилися й сіли обіч межі, під сіно. Довкола палав повноцінний день сімби. Традиційний жайворонок крутився над нами, над неосяжними обріями прозорих просторів. Земля була міцна й чорна, як земля. Адже єсть земля, як брук; земля, як шлях; земля, як лісовий підніжок. А саме тут земля була така, як вона є — порепана, чорна, міцна, паруюча, родюча. На горбках витикалися вози. Жевріла година посіву. Клин Журавських ланів, де ми сиділи, сходяв буйним масивом озимини.

— Виймай бльокнота. Пиши по спеціальности, — сказав Македон, зводячись на ноги. Худий і високий, розтавивши широко ноги, він приклав руку до рота й гукнув до возів:

— Агов, люди! До Сегединець, як пройти?!

— А яких тобі Сегединець, чоловіче? Перед ними й стоїш!

Погонич показував на лісок. Прислухавшись, ми почули й гудіння. В Сегединцях уже працювала колона.

Довкола були єдині, суцільні, чорні масиви землі. Земля держала, нарешті, своє. Знищивши межки, — їй повернули справжню й неосяжну велич.

На луках перед селом сходили міцні трави.

Ми увійшли в село по знову відшуканих слідах колони. Тини облямували карбований тракторами шлях. З — поза одного тину перехилилася хазяйка.

— Тіточко, чи давно ж трактори пішли?

— Та вже з півгодини буде, а мо'ї більше.

— А далеко нам до їх іти?

— Гін от з двоє до сільради пройдете, а там уже покажуть. Ще гін за троє й поле. Отак просто й ідіть, оцією гулицею.

Вона витримує павзу.

— А чиїж вони, трактори оті? Ваші мабуть?

— Та ваші ж, тіточко! Бачите — на ваші лани пішли.

— Е, ні! Хай їм чорт! Мабуть таки не мої...

— Чого ж то так?

— Я їх боюся. Краще воно вже конячкою. Виїхали, поорали. Тихо. Грюку того немає.

— А часу хіба не жаль?

Але тут до двору заскочив хлопець і сказав:

— А я, мамо, з поля. Там уже оранка почалася. Півгодини вчотирьох орють і вже чи не три десятини полягли. Та так глибоко та дрібно. Ще й «огріхів» немає.

Мати сказала:

— А мо'ї справді наші вони...

До сільради була довга вулиця. Денеде тут було болото й видко було, як борсалися тут, пихаючи і буксуючи машини. Коло самої ж сільради сиділи секретар і голова кооперативу і мріяли про телефон, бо на Вільшанщині вже поставили стовпи, привезли дрів на апарати.

— Покрутив, — казав секретар, — і проси: дайте райвик. І говориш. Нема за чим дурно коні гнати.

Хлопець узявся одвести нас на поле. Поки він лагодивсь, ми пили свіжу воду, — тільки з криниці і їли сирі яйця, куплені в кооперації. Македон слухав тракторний гуркіт і нервувався, як пілот, що стежить за переборами в моторі товариша.

На полі було багато людей. Село пильно придивлялося до машин, що «за годину стільки робить, скільки плугом з двома кіньми за чотири дні не зробиш». Голова Сегединського колгоспу, — Кураса, — був теж здивований і трохи розгублений. Спершу він підійшов до бригадира колони і попросив:

— Ви б може, ще вздовж межу орали...

Та бригадир відповів стисло й переконливо:

— Нам вздовж незручно буде! Хай їй чорт. Ми через межу підемо!

Й трактори пішли, обертаючи межі на зораний неподільний масив, де старих ділянок вже й не впізнати. Над полем — нові пахощі. Повітря було пройняте бензином й гасом. Був же й сильний, переможний гуркіт. Людей, що прийшли дивитися, — над усе дивували саме порції гасу, того самого, що вони його звикли носити в пляшках і світити ним лампи. Гас цей стояв тепер у бляшаних діжках і наляті ним трактори орали поле. Від того над землею блукали сизі димки. Між чотирма немешами тракторного плуга стриміли жирні скиби землі. Вони текли стримким струменем, як зерно між пальців. Ця чорна річка витікала з - під плуга, відтискаючи далі сіру, репану площу неораного лану. Македон скочив на трактора й, пересадивши тракториста на сине сталеве крило над колесом, повів машину далі, визначеною гілкою. Трактора треба вести так, щоб плуг рівно відтинав землю, не роблячи напливів. Він повинен іти, як по рівних, струнко й просто покладених рейках.

Це поле нагадувало аеродром. Такі закинуті аеродроми можна надбати, пролітаючи надкаспійські, попалені землі. Поле було — невелика полонина в колі високих горбів. Край сухого, припорошеного шляху стояв самотній віз з випраженими кіньми. На возі й біля нього лежали бляшані діжки бензину й гасу. Туркіт моторів бував довкола.

Македон тричі об'їхав гілку, передав кермо трактористові й підійшов до мене:

— От бач — і немає межі. Ростиме тут буряк скільки ока. Пиши за спеціалістку у бльокнотик!

Ліщини, горби та ярки становили тутешній краєвид. Ця грандіозна мішанина вляляла подорожньому то величезні обрії з верхівлі горба, то вузькі стіни глибокого провалля, куди уривався шлях. Поля йшли по горбах і схилах; село єдналося з селом майже неподільно так, що тяжко було розрізнити, в якому саме місці міняється назва. По горбах випиналися дерева й унизу лисніли трави і це було...

— Дуже погано робити нам тут, — сказав Македон, підводячись з землі, де він порпався у ґрунтах. — Бач, що робиться. Куди не глянь — горб, яркок. Як же тут трактори пускати?! Він покрутиться, покрутиться на своїй ділянці, потім — змивсь — готово; треба на іншу ділянку перекидати. А єсть горби, що їх трактор просто не візьме.

Ідеалістичне захоплення краєвидами припинилося. Македон увільняв струмінь здорового матеріалістичного сприймання. Він вийняв з кишені загорнутий жмут паперів і передав мені:

— От бачиш, що писати доводиться.

Це був «Звіт члена бригади київського сільсько-господарського інституту, механізаторського факультету, студента IV курсу, Македона Бориса, про зрблену роботу в Селищанському цукрокомбінаті в організації машинно-кінно-тракторної станції». Назва звучала, як наголовок старовинного роману. Роман обіцяв бути цікавий Він починався так:

— «Машинно-кінно-тракторну станцію розраховувалося на 17 тракторів «Інтернаціонал» 22/36, шість тракторів «Фордзон» 15/30 і 67 коней.

«Найперше я виявив, оскільки така кінно-тракторна станція може бути за безпечена роботою на весні 1930 р., беручи до уваги:

«1. Не зведені масиви землі й надмірне рябопільля, бо Стеблівський район колективізовано в основному тільки на весні 1930 р.
«2. Стеблівський район розташовано на землях з надто поганим рельєфом; горби й провалля являють максимум опору запровадженню машини в сільське господарство, бо наші с-г машини не остільки вдосконалені, щоб не мати перешкод на своєму шляху.

«Вважаючи на згадане, для розв'язання всіх тих питань, треба було зв'язатися через ОЗВ з землемірною партією цього райсну, поставивши перед ними завдання в 3-х денний термін виявити всі трактороздатні землі даного району.

«(Трактороздатною площею для тракторів вищеназваної марки, можна вважати площу в одному масиві не менше 4 га з ухилом від 3 до 6).

«З цими даними можна було виявляти завантаженість тракторів і їхню роль в ударній весні 1930 року».

Македон Борис спинився на цьому. Зшиток був розлінований яскраво зеленими лініями й на ньому були беріжки, відкреслені олівцем може ще за шкільними звичками. Думка йшла на масиві сторінок, рівно без ухилів. Македон писав так, як він трактора на оранку. Його незграбна постать у широких чоботях метлялася тепер по полю. Він стояв з секундометром у руках там, де трактористи точили гас, насотуючи його губами, щоб гас засифонів до бідону. Боб вивчав час, потрібний для зарядки трактора. Потім, щоб провітритись, він ішов знову до керма, вести трактора. Там, потягнувши після повороту, мотузку, він почував, як плуг припадає до землі, як починають заглиблюватися його лемеші, розгортуючи, ріжучи, зорюючи землю. На повороті, плуг за мотузкою знову виходив з землі, трактор ішов легко; лемеші тільки скоротили порох і розвозили рідку парость травиці.

Це був одпочинок для Македона.

Він працював допізна, захопивши на полі ще й другу зміну та місяць над землею. Місяць одбивався у сталі тракторних крил; на акуратній радіатор кладався його відлиски.

Тоді під'їхав віз, щоб приставити нас назад до Селища - Колгоспник. Виразений з возом, запитав у загосподарства артілі, що все збирався, та ніяк не наважувався, лишити, нарешті, псовлене, незначне для його ока, поле:

— А вода ж трактористам у тій діжці є?

— Є. А як і не було б, то Кураса там. Скаже — руками привезуть!

Виходило, що й голова досі був на ланах. Тихо тиняючись по землі, він ходив і розмірковував. Його, Кураса, — «прийшлого голову», — колгоспники сприйняли й, — спершу трохи іронічно, а згодом уже без коректив, — полюбили.

Заспокоївши себе щодо води для трактористів, неш супутник-колективіст стьобнув по конях і віз рушив. Довкола цілкови та тиша й тракторний туркіт жили зовсім мирно і зовсім окремо. Можна було навіть казати:

— Було зовсім тихо; міцно туркотіли мотри.

Тиші — їхній гуркіт не шкодив; всни гуркотіли зосереджено й учтирьох плазували по землі один за одним. Чотири чорні річки, роз'яреної, розтятої землі, ляглися за тракторами.

Потім віз заїхав за горбок. Наоколо лишилися ліщина, місяць і вже та самотня ніша, що посідала своє окреме місце. Тоді Македон, лігши на сіно, простелене ковзів, відмінив свій зовсім легкий і поверховий тон, щоб сказати:

— От приїдемо — я тобі дещо тоді покажу. Я ж і для себе інколи пишу.

— Я на це, Бобе, сподівався. Адже, надто довго мені довелося писати про тебе, як багато й запально ти працюєш. Це конче повинно було викрити за описом званих масивів Стеблівщини — зшиток віршів і сентиментальний щоденник. Ти міг про це сказати, навіть трохи раніше.

Б-б не був здивований з цих слів лише тому, що я відповів йому не зовсім так. Я сказав тільки:

— Мені так і здавалося, що ти пишеш, Бобе!

Віз, що стрибав баюрами бездоріжжя й місяць, що просякає крізь гілля — творять годину інтимних визнань чи годину зосередженого думання. Македон користувався з неї, щоб зробити свою заявку на літературу. Він чотири місяці сидів працював довкола Селищанського цукрового комбінату, і працюючи, потребував, як то казав Проценко, — своєї «розрядки». Розрядка та булає різна. Підстаркуватий, а міцний Палієнко — директор тракторної станції і секретар Селищанського комбінату так само потребував відпочинку протилежного суті його роботи. Сидячи на бричці з головою завкому, — Андреевим, — ідучи на засідання райпаркому, в обід, Палієнко питався Андреева: — «Коли ти сьогодні встав?» — «О пів на верту». — «А я тільки в чотири. А скільки ж у тебе?» — «Е, тільки шість». — «Сімнадцять». — Не сплючи ночі, вони обидва ходили на комбінатівський ставок, і білі карасі, розведені там. Ця нічна відпустка до вудки; це поринання своєю істотою у погляд, втоплення на поплавець, що мусить таки затремтіти вночі, — давало Палієнкові й Андрееву кращий відпочинок, ніж сон. Право на масив, звісно, не зовсім те саме, що й право на літературу, але щодо своїх установлень та наслідків, вони тут, у Македона й Палієнка, у Проценка й Андреева чималою мірою споріднені. Палієнко тремтить над поплавком як найкваліфікованіший поет над строфою. Шістнадцять карасів складають поему, куди елементи входять: мляве конання зірок, внутрішнє, ще неосягнене світло під рельєфами жарок; потім схід сонця — багряного й велетенського шара; перший подув вітерця, від нього рябіє ставок; пах селища (і Селища з великої літери, як назва), що покидається, гудіння перших тракторів, що йдуть на роботу; і знов тремтіння поплавка на воді; відблиски карася на низці. Все ж, — білі карасі — не літературний жанр. Проценко ж і Македон мають мало часу. Вони тільки пишуть — і потім, в час місяців, чи в час заходу сонця, — в ці часи інтимності, вони питаються в того, хто опиниться близько: — «Почитай. Розкажи, що це я пишу?»! І те, що він пише — літературний жанр.

Але за цей час, ми встигли доїхати до Селища.

Під колесами везу виткнулося каміння нерівного бруку. Віз спинився перед будинком приїжджих. Будинок цей був на той час притулком молодих ентузіастів. Вони з'їхалися там, — молоді студенти різних ВИШ'ів і зовсім різних верств і несли себе, — хто на завод, хто в радгосп, хто до тракторів. Македон став зшитком біля столу і почав з віршів. Вірші в нього були нестиглі й необроблені.

Він читав:

Морозом вкрита Україна,
Не защебечуть вже пташки...

або:

Чого це Рось сьогодні вирує,
Хвилі високі на берег укидає...

Ні. Це було не те. Це був жанр поезії для автора. Жоден інший поет не міг його зворушити більше від оцих власних віршів, але я чекав далі й на самоті Македон почав читати мені уривки з своїх записів. Цей запис звався «Маруся».

— «Сонце заходить і на обрії, там, де червоніє килим неба, рельєсно віділяються чотири сталеві коні, співаючи пісню перебудови с/г».

Интересно: — саме Македон, що знає краще від будь-якого суть і істоту трактора, лишає у такому записі машину сталевим конем. І ще — це «с/г», що перейшло сюди просто з уживаного в підручниках машинознавства скорочення: «с/г машина».

Далі:

«Єдиним шляхом, який ще не переорано, вертаю з роботи, від машин. Так легко нести стомлене тіло. Хочеться піти повечеряти до Лісовських та піти з Марусею до кіна. Мені приємно сидіти поруч неї. Хороша Маруся дівчина».

Ах, ці недозволені, затаєні, мрії механізатора Македона Бориса, що закінчує IV курс і що має двадцять чотири роки прожитого віку. Він пише в щоденнику ту ідеалізовану правду, що (як і перебільшене каяття) становить більшістю єдину споживу студентських щоденників. Він і справді піде до кіна тільки для того, щоб посидіти поруч Марусі, дочки Селищанського брендмайстера. А кіно ж буває тільки раз на тиждень і Маруся, хороша дівчина Маруся, дуже кохається в тих днях, коли до Селища привозять, чи то «Батька й сина», чи чергову серію «Дитини базару».

Македон Борис, механізатор, перечитує свого щоденника й ховає його знову в чамайдан, щоб він вилежувався там, у чамайдані, потім у шухляді столу, як скондований жмут юності, жмут днів доби третього десятиріччя XX-го віку.

ЛИСТ ОД МАРТ. КАРП. ПРОЦЕНКА

Т. Мар'ямов!

Гадаю, що й твій від'їзд до Харкова збереже через листи між нами загальну мову.

Перш за все, я хочу поділитися з тобою тими вражіннями, що справив матеріал на двадцятип'ятитисячників. В день одержання газети ми провадили нараду 25 тис. Вся увага була скупчена навколо вишукання в нарисі помилок.

Ось — Устьянов. Балакають, читають те, що занотоване про нього. Сидить, уперто слухає, іноді пробігають по обличчі хвилі напруження, а потім, раптом:

— Так. Я робив помилки. Мій шлях, яким я йшов не виправдує звання 25-тисячника. — А потім задума: — Товариші з цехів не похвалять мене. Плямую цей шлях; іду на шлях впертої праці.

Сказав Устьянов і сів.

І, що ж ти думаєш, друже, — це сказано не для «мітинговщини». В Яблунівці справа покращала. Вона закінчила перша посів буряка; вже шарує. Засудили й останні товариші свої вчинки. Рішили рівнятися по краших. А Харківська Окр. профпрада, — як було, так і не говори. Хоч так її й лаяли, а пишемо, пишемо й досі ані телень. Ні нам, ні 25-тисячникам.

Будь добрий, друже, довідайся там, у Харкові про таку справу: я маю відомості, що цього року буде працювати інститут журналістики; якщо це так, повідом, які там умови. Охота була б вчитися, бо знаєш «мої університети» дуже той... слабкі. Ну, пиши про себе, як живеш. Я щодня на селі: утворюємо ясла, готуємося до розрахунків по колгоспах. Там зараз десь у Харкові Шамрай Сашко, — ти його вітай і нагадаєш, що не завадило б мати в районі пересувку, та хоч би такий складач-парняга був, як у тебе (знай підкрикує: — матеріали е).

Ну ото ж пиши. Приїзди купатись.

Твій М. Проценко

Листа цього я одержав 19 травня. Перші листи ми писали значить водночас. І, нарешті Мартинів Карповичу, я міг відповісти зовсім за темою.

ПРОЦЕНКОВІ — ЛИСТ ДРУГИЙ

Живи здоровий, Карповичу!

Я одержав твого листа саме тоді, як збирався ставити всі крапки, отже, й відповідати тобі по - суті.

Давай же будьмо разом робити всі висновки. Ще у першому листі ми взяли з тобою до фрази про «невіддані колективні прагнення» Ото ж і напрошувся вже відповідь, що, мовляв, твоя особиста література, як і в Македона, як в Заболотного — то єсть резервуар для втілення цих особистих творчих прагнень, засіб «розрядки». Але це буде вмотивування, а не вичерпне пояснення.

А втім, літературу цю можна кваліфікувати, як жанр.

Якже ти інакше назвеш літописи про людей доби; ці літописи що, вилежувались по шухлядах столів у своїх авторів в часі набувають собі ціну; хочби автор не мав часу на літературну кваліфікацію.

Ти скажеш: — А яка ж майбутня вартість Македонових визнань про «культури до кіна з Марусею?» Але ж це буде кращий документ, ніж роман про побіжного механізатора, де було б сказане все не з одвертим «я», а з зафарбованими високими фразами «він».

Отже, паспорта з правом на літературу видає тут історія. Правда, дехто втратить історію з літературними секретарями журналів. Тому вони й сидять над сами недороблених, нецікавих сьогодні рукописів.

Про інститут журналістики я напишу тобі докладніше.

Купатись.

До Стеблева треба буде приїхати неодмінно.

За Устьянова я дуже радий.

О. Мар'ямов

Тепер останній обов'язок перед останньою крапкою.

Щоб виконати його, слід звести долю всіх згаданих героїв. Отже, видно, що Проценко Мартин Карпович готується до вступу в «Артемівку» й покищо працює у Стеблеві. Македон Борис, механізатор, повернувся до Києва. Він закінчив IV курс і прагне їхати у великий радгосп. Здається, він працюватиме на Шевченківській машинно - тракторній станції. Маруся все ще ходить до кіна. Тепер її водять до кіна. Македон же не виконав обіцянки й листів до неї не пише. Карасів у ставку меншає. Машинно - кінно - тракторна станція Селищанського комбінату допомагає закріпити 80% колективізації в Стеблівському районі.

А ціла Стеблівщина засіяла повну норму буряку.

Стеблів - Харків
липень. 1930 р.